

קול משלה – פמיניזם מזרחי במשפט הישראלי

קארין כרמית יפת*

“איני חופשייה כל עוד קיימת אישה שאינה חופשייה, אף אם כבליה שונים מאוד משלי”¹.

מאמר זה מאתגר את פרדיגמת עוורון-הצבעים הבנויה אל תוך המשפט הישראלי. טענתו המרכזית היא כי הן המשפט הישראלי, הן המחקר הפמיניסטי-המשפטי והן המחקר המזרחי-המשפטי מחמיצים במידה רבה את ההטרונגויות של נשים ישראליות, ומשקיפים עליהן באופן בינרי כיהודיות או כערביות, אך לא כיהודיות-ערביות. אי-הכרה זו יוצרת “עיוורון הצטלבותי” כלפי נשים מזרחיות, המחמיץ את פגיעותן הן כמיעוט מוחלש בקרב קבוצת הנשים והן כמיעוט מוחלש בקרב קבוצת המזרחים. התוצאה היא שכיום טרם התגבש גוף ידע באשר למנגנונים המדינתיים ולמופעים הסוציו-משפטיים שחוללו את האחרתן וכוננו את אזרחותן השולית בחברה הישראלית. המאמר מבקש לנפץ את תופעת העיוורון ההצטלבותי ולהנכיח את הנשים שאין להן שם במשפט הישראלי – אותן נשים שאינן מוכרות כקטגוריה אפיסטמולוגית ומשפטית לגיטימית של קבוצה מופלית. לשם כך המאמר מציג למשפט הישראלי את הקול הדיסידנטי של הפמיניזם המזרחי, ומציע להמיר את הכלי המתודולוגי המסורתי של “שאלת האישה” בכלי מתודולוגי חדש – “שאלת איזו אישה” – שיסייע לזהות ולשקלל את הפגיעות ההצטלבותיות של נשים מוחלשות בישראל.

* מרצה בכירה, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה; חברת האקדמיה הצעירה העולמית והאקדמיה הצעירה הישראלית למדעים. מאמר זה נתמך במענקי מחקר של המכון ללימודי ישראל (Israel Institute), של המרכז למשפט יהודי ודמוקרטי של אוניברסיטת בר-אילן ושל מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח. תודה מיוחדת לפרופ' יפעת ביטון, לפרופ' הילה שמיר, לד"ר מעין סודאי, לד"ר שי אוצרי, לליהי יונה, למיכאל קגזנוב, וכמובן לנבחרת הנהדרת של **משפט וממשל** – ובפרט לאביתר אלקובי, למיתר בן-אבו, לוויקטוריה סטוליארוב, למישל צ'רניחובסקי ולתמר שמואלי – על הערותיהם המצוינות. תודה גם ללינאור אטליס, לאנאל כהן ולשני צור על סיוען במחקר. **מאמר זה, שנכתב במהלך “טירונות” הלידה שלי, מוקדש לבתי בכורתי האהובה, הלני מלכה, בתקווה שבדורה כבר תהיה ההפליה על בסיס אתנו-מגדרי תחום השייך להיסטוריה של המשפט.**

1 .AUDRE LORDE, SISTER OUTSIDER: ESSAYS AND SPEECHES 134–135 (1984)

פרולוג. א. הפמיניזם המזרחי במשפט – שיום נשים שאין להן שם: 1. זהויות מצטלבות – אידיאולוגיה ושורשים רעיוניים; 2. "שאלת איזו אישה" – פְּלִיָה של הגברת במשפט הישראלי; 3. בין הדרה להכלה – גבולות הגזרה המגזריים של הפמיניזם המזרחי. ב. הפמיניזם המזרחי במשפט – התיאוריה בשירות הדוקטרינה. ג. ניפוץ פרדיגמת עוורון-הצבעים – קווים וכיוונים לביקורת פמיניסטית-מזרחית על המשפט: 1. חסרות שם – על נפקדותן של נשים מזרחיות מהמחקר הפמיניסטי-המשפטי; 2. חסרות שם – על נפקדותן של נשים מזרחיות מהמחקר המזרחי-המשפטי. ד. אפילוג.

פרולוג

הפליה של קבוצות מיעוט בדמיון המשפטי הישראלי מוגבלת בעיקר למיעוטים לאומיים, למיעוטים מגזריים, ולאחרונה אף למיעוטים מיניים. לעומת זאת, אין כמעט הכרה בלגיטימיות הקטגוריאלי של מיעוטים אתנו-מעמדיים פנים-יהודיים, ובראשם המזרחים, כקבוצה מופלית הזכאית להגנה משפטית. תופעה זו נובעת, בין היתר, ממגמה שאותה כינתה פרופ' יפעת ביטון בתיאור הקולע "דינמיקה של הכחשה", הפועלת נגד מהלכים המעוגנים בפוליטיקה של הכרה.² בתוך כך, הכרה בהפליה המובחנת כלפי נשים מזרחיות ובצמתים של דיכוי המצטלבים בחייהן פחותה אף יותר. המחקר המשפטי אינו בוחן את קולן, מיקומן וצורכיהן הנבדלים של נשים אלו, ומשקיף באופן בינרי על נשים ישראליות כיהודיות או כערביות, אך לא כיהודיות-ערביות. אי-הכרה זו יוצרת "עיוורון הצטלבות" כלפי נשים מזרחיות, המחמיץ את פגיעותן הן כמיעוט מוחלש בקרב קבוצת הנשים והן כמיעוט מוחלש בקרב קבוצת המזרחים.³ על-מנת לרדת לשורשיה של תופעה זו, עלינו לעמוד תחילה על סיבות-העומק שביסוד מעמדן חסר הסטטוס של המזרחים במשפט הישראלי.

שקיפותם של המזרחים במחקר המשפטי עומדת בניגוד חריף למחקר הבין-תחומי הענף במדעי החברה אשר תיעד וביקר את ההפליה ההיסטורית כלפי המזרחים ופעל לבחון את מופעיה העכשוויים.⁴ אולם לאחרונה גם תפיסת האזרחות המשנית והמופחתת של המזרחים כקבוצה מתחילה להיסדק בכתיבה האקדמית הלבן-משפטית. אורן יפתחאל, למשל, הגדיר את המשטר המתגבש בישראל בעשורים האחרונים כ"אפרטהייד זוחל" המכונן מדרג אזרחויות נפרד-ולא-שווה. במסגרת ארבעה אבות-טיפוס של אזרחות שהוא מזהה, כלל היהודים בישראל נכללים בכפיפה אחת כ"לבנים" וכמי ששולטים במרבית הכוח, הקרקע והמשאבים, ואלה שממוקמים למטה מהם הם ה"צבעונים" – הפלסטינים אזרחי ישראל; ה"שחורים" – הפלסטינים מעבר לתחומי הקו הירוק; וה"אפורים" – מהגרי-עבודה ופליטים נטולי אזרחות.

2 יפעת ביטון "מזרחים במשפט: ה'אין' כ'יש'" **משפטים** מא 456, 455–457 (2011) (להלן: ביטון "מזרחים במשפט"). ראו גם Pnina Lahav, A "Jewish State... to Be Known as the State of Israel": Notes on Israeli Legal Historiography, 19 LAW & HIST. REV. 387, 414 (2001)

3 למרבה האירוניה, מזרחים – כמו נשים – מהווים את קבוצת הרוכב בחברה הישראלית מבחינה דמוגרפית, אך לא מבחינה חברתית.

4 מחקר זה עשיר ורב רבדים עד כדי כך שכל ניסיון לתמצתו לרשימה מנחה או מייצגת נדון לכישלון. אסתפק אפוא בדוגמה אחת בלבד לחוקרת חלוצית שהייתה ממייסדי הענף של לימודי מזרחיות ביקורתיים – אלה שוחט. לכתביה ראו את המקורות המופיעים להלן בפרק א.

יפתחאל אומנם מכיר בריבוד הפנימי של כל קטגוריה, המורכבת "ממגוון תת-קבוצות שאינן זהות", אולם לדידו, "בהשוואה לפלסטינים ניתן בהחלט לומר שבעיקרו של דבר, כל האזרחים היהודים ראויים להיחשב לקבוצה לאומית רב-מעמדית אחת, שחבריה בעלי זכויות שוות".⁵ לפי קו טיעון זה, ההפליה כלפי האזרחים הפלסטינים נתפסת כעמוקה בהיקפה ובעוצמתה עד כדי כך שהיא מאפילה על ההפליה כלפי האזרחים המזרחים, ובמובן זה היא תורמת לכינון תופעה שאני מכנה "פרדיגמת עוורון-הצבעים". במילים אחרות, ה"הלבנה" הפרדוקסלית של מזרחים (ושל יהודים ממוצא אתיופי) מתחוללת, בין היתר, מכוח מעמדם הנחות והמופחת של הפלסטינים ובהשוואה אליו.⁶ ההנחתה של הפלסטינים לתחתית המדרג האזרחי תורמת אפוא ל"כיבוש" יהודים מוחלשים אל תוך הישראליות האשכנזית תחת הכרה בקטגוריה נוספת של "שקופים", המורכבת ממדרגים אזרחיים של קבוצות אתניות ומגדריות פנים-יהודיות. לצד תמונת-עולם דיכוטומית זו, שבגדרה הלאום מצייר את קו הגבול הקמאי והמכונן של החברה הישראלית ומותיר את השסע האתני שקוף ומוכחש, קיימים חסמים נוספים בפני מתן הכרה משפטית למזרחים או בפני מתן לגיטימציה אקדמית למחקר משפטי על מזרחים. חסמים אלו, העומדים בבסיסה של פרדיגמת עוורון-הצבעים, שלובים זה בזה ומורכבים הן מקשיי אומדן מעשיים של הפקת ידע עדכני באשר למעמדם של המזרחים והן מקשיים מושגיים בהגדרת הזהות המזרחית. אכן, אתגרים הגדרתיים היוו באופן היסטורי אסטרטגיה

5 אורן יפתחאל "אפרטהייד זוחל? משטר, מרחב ואזרחות בישראל/פלסטיין" **המרחב הציבורי** 13, 139, 140, 163–164, ה"ש 22 (2017–2018). כתיבה זו סודקת למעשה את מודל האזרחות ששרטטו פלד ושפיר, אשר משקלל את היחס הדיאלקטי של הדרה והכללה כלפי מזרחים בקולקטיב הציוני. מודל אחרון זה ערטל את המשטר הישראלי מכסותו הדמוקרטית הליברלית-השוויונית, וחשף שלושה פרוטוטיפים של שיח אזרחי מרובד: שיח ליברלי, שיח אתנו-לאומי ושיח רפובליקאי. שיח אחרון זה קושר בין מתן זכויות ומעמד לבין תרומתו של הפרט לקידום הטוב הציוני, ומשמש, אליבא דפלד ושפיר, להצדקת ההבדלים בסטטוס האזרחי בין קטגוריות אתניות של יהודים ולנרמולה וקיבועה של ההגמוניה של הקבוצה האשכנזית, תוך דחיקתם של המזרחים לשולי המדרג הריבוזי הפנים-יהודי. יואב פלד "זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל" **תיאוריה וביקורת** 3, 21 (1993); Yoav Peled, *The Evolution of Israeli Citizenship: An Overview*, 12 CITIZENSHIP STUD. 335 (2008); Gershon Shafir & Yoav Peled, *Citizenship and Stratification in an Ethnic Democracy*, 21 ETHNIC & RACIAL STUD. 408 (1998). AZIZA KHAZZOOM, SHIFTING ETHNIC BOUNDARIES AND INEQUALITY IN ISRAEL: OR, HOW THE POLISH PEDDLER BECAME A GERMAN INTELLECTUAL 37–39, 52 (2008). לניתוח נורמטיבי הקושר בין דירוג של קבוצות שונות באוכלוסייה מבחינת מידת השתייכותן לאזרחות השלטת בחברה לבין המידה הראויה של זכאותן להגנה מפני הפליה ראו, למשל, מיטל פינטו "מהותו של השוויון המהותי בעקבות עניין פרוז'אנסקי" **משפט ועסקים** 109, 144–145 (2013).

6 כידוע, המזרחים עברו אוריינטליזציה כ"חיות שחורות" (שווארצע חיה) בחברה הנגועה בקולוריות בוטה עד היום. על התפיסה של מזרחים כ"שחורים" בחברה הישראלית ראו, למשל, Ella Shohat, *Rupture and Return: Zionist Discourse and the Study of Arab-Jews*, 21(2) Soc. TEXT 49 (2003).

דיסקורסיבית מתוחכמת לשלילת הלגיטימיות של קבוצות מופלות ולרדוקציה של מאבקן לשוויון זכויות.⁷

דוגמה לקושי הראשון, המתקף ומשעתק את תפיסת ההפליה המזרחית כשריד היסטורי השייך לנחלת העבר,⁸ היא אופן איסוף הנתונים המשמשים בסיס לניתוחים סטטיסטיים ולקביעת מדיניות לאומית. כך, למשל, משרדי ממשלה ומכוני מחקר מקצועיים מתעלמים מהקטגוריה האתנית הפנים-יהודית, ואילו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מגבשת נתונים סטטיסטיים המבוססים על ארץ מוצאו של האב.⁹ גם בהתעלם מזרם-העומק הפטריארכלי העומד ביסודה של תפיסה ארכאית זו, הרואה באב את ראש המשפחה וציר הזהות שלה, הגדרה צרה כזאת מוחקת כליל את היכולת ללמוד על פערים אתניים פנים-יהודיים בישראל. במילים אחרות, בסיס הנתונים הגדול במדינה משועבד לישראליות אדמיניסטרטיבית שהופכת את כל מי שאביה נולד בישראל לישראלית נטולת אתניות. מסיבה זו אין כמעט ספרות מדעית עכשווית האומדת פערים חברתיים, כלכליים וחינוכיים לצד ממדים אחרים לניבוי אי-שוויון

7 בפסק-דין מעניין בהקשר זה, שגם הניח את המסד לפסק-דין Brown v. Board of Education of Topeka, 347 U.S. 483, 490 (1954), הציג בית-המשפט, בדעת מיעוט, למנף קשיים הגדרתיים אלו דווקא לפתיחת השערים לפני תלמידים שחורים, ולא לריקון טיעון ההפליה מתוכנו בתואנה שאי-אפשר להבחין באופן מדעי בין שחורים ללבנים. ראו את הדברים המהדהדים הבאים של השופט Waring בדעת המיעוט שלו בעניין Briggs v. Elliott, 98 F. Supp. 529, 542 (E.D.S.C. 1951): "What possible definition can be found for the so-called white race, Negro race or other races? Who is to decide and what is the test?... The law of South Carolina considers a person of one-eighth African ancestry to be a Negro. Why this proportion? Is it based upon any reason: anthropological, historical or ethical? And how are the trustees to know who are 'whites' and who are 'Negroes'? If it is dangerous and evil for a white child to be associated with another child, one of whose great-grandparents was of African descent, is it not equally dangerous for one with a one-sixteenth percentage? And if the State has decided that there is danger in contact between the whites and Negroes, isn't it requisite and proper that the State furnish a series of schools one for each of these percentages? If the idea is perfect racial equality in educational systems, why should children of pure African descent be brought in contact with children of one-half, one-fourth, or one-eighth such ancestry? To ask these questions is sufficient answer to them. The whole thing is unreasonable, unscientific and based upon unadulterated prejudice"

כן ראו IAN HANEY LÓPEZ, WHITE BY LAW: THE LEGAL CONSTRUCTION OF RACE (1996), המספק הציגה אל פסקי-הדין שישבו על המדוכה בניסיון המתעתע להגדיר מי נחשב "לבן" בעיני המשפט, וככזה – נשא של זכויות אזרחיות.

8 לפי התזה מאירת-העיניים של ביטון, העיסוק המשפטי המינימליסטי בהפליית מזרחים מקורו בכך שההפליה כלפיהם לא עוגנה בחוק דה-יורה, אלא היוותה בבחינת הפליה דה-פקטו – מצב נורמטיבי המקשה את ההכרה בה מבחינה משפטית ואת קעקועה. יפעת ביטון "על טיבה וטובה של הפליה: המזרחים בישראל בין הגלוי לנסתר" מעשי משפט ד 75 (2011) (להלן: ביטון "על טיבה וטובה של הפליה").

9 ההגדרה האתנית מורכבת משלוש קטגוריות: אסיה-אפריקה, אירופה-אמריקה וישראל. אפילו איסוף מידע על בסיס נתון אתני חלקי זה עורר ביקורת. ראו דורית אלדר-אבידן "אביו של השד הערתי" הארץ – דעות (31.12.2017) <https://bit.ly/3N4U711> (הקוראת לבטל את הקטגוריה "ארץ מוצא", שלדידה "תורמת לשיח הקיפוח ובולמת תהליכי תיקון חברתיים" ואף "משחקת לידיהם של מטפחי 'השד הערתי'").

בין מזרחים לאשכנזים בדור השלישי – לקונה מחקרית התורמת בתורה ליצירת מציאות מסולפת של העדר הפליה.¹⁰ באופן זה הפליית מזרחים נתפסת בקרב ההגמוניה הישראלית כטיעון אנכרוניסטי וכהד למצב שנוצר ונותר בעבר ואשר משולל כל תוקף עכשווי.¹¹ הקושי השני קשור לאתגר הדיאגנוסטי להגדיר בצורה ברורה, אשר כה חיונית לדיסציפלינה המשפטית, מי נחשב בגדר חבר קבוצה – הגדרה שמסתכנת היא עצמה ביצירת מעגל שוטה של שכפול ואשרור של הסטריאוטיפים המפלים והמשפילים כלפי המזרחים. אכן, הקושי הדיאגנוסטי מתלכד עם החשש מפני מוקש המהותנות של הזהות, שעלול למלכד את אלה השואפים לתקן את ההפליה בהיפכותם לשותפים בעל-כורחם לתהליך ההגזעה של הפרפורמטיביות וההביטוס המזרחיים.¹² למרות זאת, המחקר המזרחי הביקורתי במדעי החברה הרבה להתחבט בשאלות של זהות, וקולמוסים רבים נשברו בניסיון לפענח את הגדרת המזרחיות.¹³ אין בכוונתי לחזור על דיון חשוב זה כאן, אלא להדגיש כי הפערים בין אשכנזים למזרחים, ובין נשים אשכנזיות לנשים מזרחיות, נותרים עמוקים מבעד לכל פריזמה מושגית – בין שמדובר בהגדרה סוציולוגית-שיוכית צרה, המבוססת על ארץ מוצא, ובין שמדובר בהגדרה מרחיבה של מזרחיות כזהות פוליטית פן-אתנית, אשר נוצרת בתהליך של מאבקי כוח ומאגרת את המשמעויות החלוקתיות של מוצא אתני.¹⁴

הדבקות בפרדיגמת עוורון-הצבעים, המכחישה את ההפליה המזרחית ומטילה את האשם לפתחו של הצד שטוען לה, מאפיינת מפעם לפעם גם את הפסיקה הישראלית.¹⁵ כך, בבג"ץ

- 10 Yinon Cohen, Noah Lewin-Epstein & Amit Lazarus, *Mizrahi-Ashkenazi Educational Gaps in the Third Generation*, 59 RES. SOC. STRATIFICATION & MOBILITY 25, 25 (2019). כן ראו סיגל נגר-רון "סטטיסטיקה לאומית, קטגוריזציה אתנית ומדידת אי-שוויון בישראל" **סוציולוגיה ישראלית** כב(1) 6 (2021) (העומדת על העיוורון הסטטיסטי לאתניות מדור שלישי ואילך בסטטיסטיקה הלאומית, אשר מקשה את זיהוי הריבוד האתני בחברה הישראלית).
- 11 טיעון מסוג זה הניע, למשל, את מערכת בתי-המשפט להתנגד בכל תוקף לבחינת הייצוג האתני הפנים-יהודי של השופטים, ובכך להפקיע את היכולת לאמור את מידת האינטגרציה של מזרחים במערכת המשפט על כל דרגותיה. לטרפוד המחקר על מעמדם של מזרחים במערכת המשפט הישראלית ראו ביטון "מזרחים במשפט", לעיל ה"ש 2, בעמ' 496, ה"ש 158.
- 12 ראו להלן פרק ג, המתאר את הדיון במחקרים שמנתחים את הפסיקה באשר לתופעת ההפליה במועדונים.
- 13 ב"מזרחים/ות" אין כוונתי בהכרח להגדרה השיוכית הצרה לפי ארץ מוצא, אלא להזדהות פוליטית, תוך הדגשת תהליך היווצרותה של זהות אתנית המתעצבת מתוך יחסי כוח ומאבק על ניעות חברתית. למורכבותה של ההגדרה ראו יוסי דהאן "חידתו של השילוש: 'המזרחית', 'הדמוקרטית' ו'הקשת'" **קשת של דעות: סדר יום מזרחי לחברה בישראל** 38 (יוסי יונה, יונית נעמן ורוד מחלב עורכים 2007); שרון הלוי "מתי את הופכת למזרחית 'אמיתית'? המזרחיות כזהות פוליטית" **אשה במזרח – אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח** 283 (טובה כהן ושאל רגב עורכים 2005); חן משגב "מזרחיות" **מפתח** 8, 67 (2014).
- 14 למעשה, הפערים המעמדיים בין מזרחים לאשכנזים לא רק נותרו בעינם, אלא חלקם אף גדלו עם השנים. ראו ביטון "מזרחים במשפט", לעיל ה"ש 2, בעמ' 463. כן ראו מנחם מאוטנר **הליברליזם בישראל – תולדותיו, בעיותיו, עתידותיו** 36 (2019) (הטוען כי הפערים בין אשכנזים למזרחים עמוקים בהיבטים מסוימים אף יותר מאלה שבין שחורים ללבנים בארצות-הברית).
- 15 האשמה כזאת, על שימוש בדפוסי חשיבה גזעניים, הייתה לעיתים מנת-חלקם של תובעים בגין הפליה בכניסה למועדונים לפי חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, התס"א-2000. ראו ביטון "מזרחים במשפט", לעיל ה"ש 2, בעמ' 502.

שירן דחה בית־המשפט העליון עתירה נגד רשות השידור בדרישה למנוע את שידור הסדרה "עמוד האש" מאחר שעורכיה "היו מונחים על־פי קונצפציה בלתי־סבירה ומפלה, המתעלמת מחלקם של יהודי המזרח במפעל הציוני", תוך "פגיעה קשה בתדמיתה של יהדות המזרח"¹⁶. בית־המשפט ראה בעצם ההמשגה של המזרחים כקבוצה מובחנת ועצמאית הראויה להכרה משפטית משום שיח חתרני ומפלג:

הטענה בעתירה, שהקבוצה שנפגעה היא "יהדות המזרח", יש בה כדי לקומם. יכולים יהודים לחיות במזרח או במערב, אך **היהדות** היא מושג כולל אחד ויחיד, החובק זרועות עולם. "יהדות המזרח" כמו "יהדות אשכנז" אינן אלא אברים של אותו גוף, שעליו יש לשמור מפני פיצול מזיק, שריח של פירוד לבבות נודף ממנו. לפי הלך מחשבה זה ספק בלבי, אם יכולים העותרים להישמע בטענה, כי הסדרה המוקרנת בטלוויזיה מהווה "פגיעה קשה בתדמיתה של יהדות המזרח בעיני עצמה כבעיני אחרים", משל היה זה גוף נפרד, הנושא את עצמו, ואשר שאר חלקי העם הם, מן הסתם, אותם "אחרים", שבעיניהם הושפל כבודו.¹⁷

בתמצית, לנוכח המורכבות של הגדרת הזהות המזרחית לצד קשיי אומדן וקשיים מושגיים ודיאגנוסטיים, אין תמה שמזרחים בכלל – ונשים מזרחיות במיוחד – נדחקו לקרן־זווית בספרות המשפטית.¹⁸ למעשה, גם המחקר האקדמי המתהווה על מזרחים במשפט, שהחל בתהליך פרימה של פרדיגמת עוורון־הצבעים, אינו ממקד את הזרקור האנליטי בנשים מזרחיות, ואינו מתמקד בקולן המובחן ובאינטרסים הנבדלים שלהן. במילים אחרות, הן המשפט הישראלי, הן המחקר הפמיניסטי־המשפטי והן המחקר המזרחי־המשפטי אינם מכירים לרוב בכך שנשים יהודיות הן קבוצה הטרוגנית בעלת קול רבגוני, המורכבת מתת־קבוצות הנבדלות זו מזו במאפייניהן, בחוויות חייהן ובחסמים המונעים מהן אזרחות נשית שווה.¹⁹ השתיקה האקדמית המוחלטת כמעט תרמה לכך שנכון להיום טרם התגבש גוף ידע באשר למנגנונים המדינתיים ולמופעים הסוציו־משפטיים שכוונו את אזרחותן השולית של נשים מזרחיות וחוללו את האקרתן כ"זרות מבפנים" בחברה הישראלית. מאמר זה מבקש אפוא

16 בג"ץ 1/81 **שירן נ' רשות השידור**, פ"ד לה(3) 365, פס' 3, 9 לפסק־דינו של השופט שמגר (1981).

17 שם, בעמ' 388, פסק־דינה של השופטת בן־פורת.

18 דוגמה לעיוורון ההצטלבותי של המשפט הישראלי היא הפסיקה בבג"ץ 10026/01 **עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי נ' ראש־ממשלת ישראל**, פ"ד נז(3) 31 (2003) (סירוב להכיר בהעדפה מתקנת כלפי נשים ערביות, המתקבלת מחיתוך האוכלוסיות מושאי חובת הייצוג ההולם, קרי, נשים וערבים).

19 אך ראו את הדיון להלן בפרק ב, המצביע על ניצני ההכרה ברבגוניות של הקטגוריה הנשית, הבאים לידי ביטוי, למשל, במאמרה של קלריס חרבון. פרימתו של מושג האזרחות האוניוורסלי נבחנת במאמר זה בראי דיני ההשתכנות לא כדין, אשר נטוו סביב פרדיגמת קיום שעיוורת לעוול ההיסטורי שעיצב את תמונת הקניין הנוכחית, ואשר דנים נשים מוחלשות לקיום בשולי החוק ואף מחוץ לו. ראו קלריס חרבון "השתכנות מתקנת – סיפורן של נשים המתקנות עוול היסטורי" **עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם** 413 (דפנה ברק־ארז ואח' עורכות 2007).

להניח את אבן-הפינה לכינון הפמיניזם המזרחי כזרם תיאורטי חדש לעיון ביקורתי במשפט. המאמר יבקש לנפץ, בתיווכה של תיאוריה ביקורתית זו, את תופעת העיוורון ההצטלבותי כלפי נשים מזרחיות, ולהאיר את הדיכוי הרב-צירי שהן כפופות אליו. במילים אחרות, מאמר זה קורא להנכיח את הנשים שאין להן שם במשפט הישראלי – אותן נשים שאינן מוכרות כקטגוריה אפיסטמולוגית ומשפטית לגיטימית של קבוצה מופלית. לשם כך המאמר מציע להמיר את הכלי המתודולוגי המסורתי של "שאלת האישה", שהנחה עד כה את הפמיניזם המשפטי, בכלי מתודולוגי חדש – "שאלת איזו אישה" – שיסייע לזהות ולשקלל את הפגיעות ההצטלבותיות של נשים מוחלשות בישראל.

המבנה המארגן של המאמר הוא כדלקמן. הפרק הראשון, התיאורטי-העיוני, יציג את התיאוריה הביקורתית של הפמיניזם המזרחי ויפתח אותה בהקשר המשפטי. הפרק השני, הדוקטרינרי-היישומי, ידגים את חשיבותו של הפמיניזם המזרחי כפריזמה תיאורטית לניתוח מיועד של המשפט הישראלי. זאת, באמצעות מיפוי הסוגיות הספורות שנחשפו עד כה במחקר כאתר של הפליה מגדרית רב-צירית. הפרק השלישי, הנורמטיבי-הפרוגרמטי, ישרטט מתווה ראשוני לפירוק הממשק שבין מזרחיות, מגדר ומשפט באמצעות הצבתה של "שאלת איזו אישה", וינתח את האופנים שבהם הפריזמה המפענחת של הפמיניזם המזרחי יכולה לקדם צדק אתנור-מגדרי במשפט. הפרק אף מציע לשאוב מהקורפוס האינטלקטואלי של הפמיניזם השחור – הגות חלוצית שלרוב לא זכתה בעיון בפמיניזם המשפטי המקומי – בניסיון לחלץ ולנסח תובנות המותאמות למציאות חייהן של נשים ישראליות הכפופות לשוליות מרובה.

א. הפמיניזם המזרחי במשפט – שיום נשים שאין להן שם

1. זהויות מצטלבות – אידיאולוגיה ושורשים רעיוניים

הפמיניזם המשפטי בישראל, שהתפתח החל בשנות השבעים בהשראת הגל השני של הפמיניזם האמריקאי, הוא אחת הגישות הביקורתיות המפותחות ביותר לחקר המשפט.²⁰ עם זאת, בדומה לפמיניזם האמריקאי, גם השיח הפמיניסטי המקומי עוצב לרוב על-ידי נשים לבנות, הטרוסקסואליות ובורגניות, והציג סדר-יום פרטיקולריסטי שהתיימר לחול על כלל הנשים הישראליות. דהיינו, הסובייקט הפמיניסטי שבשמו פעל הפמיניזם המשפטי המקומי מיעט לכלול נשים בעלות זהות שאינה הגמונית, כגון נשים מזרחיות, פלסטיניות, לסביות, חרדיות, מהגרות, עניות או עם מוגבלות. כך, בעוד שזרמים פמיניסטיים של הגל השני – ובמיוחד הפמיניזם הליברלי והפמיניזם הרדיקלי – הותירו חותם עמוק על המשפט הישראלי ונהפכו לכלי עבודה אינטגרליים בארגז הכלים של הפמיניסטיה המשפטית,²¹ הגל השלישי של הפמיניזם לוקה עדיין בתת-פיתוח מפתיע גם בתחילת העשור השלישי של האלף השלישי.²²

20 ליאורה בילסקי "יבוא תרבותי: המקרה של הפמיניזם בישראל" עיוני משפט כה 523 (2001).

21 לתיאור התפתחותו של הפמיניזם המשפטי בישראל ראו נויה רימלט **הפמיניזם המשפטי מתיאוריה למעשה – המאבק לשוויון בין המינים בישראל ובארצות הברית** (2010). לאסופת מאמרים חשובה העוסקת במפגש שבין משפט לפמיניזם בישראל ראו **עיונים במשפט, מגדר**

אם הפמיניזם של הגל השני מתמקד בהבדלים בין המינים, הפמיניזם של הגל השלישי מבקש להתמקד בהבדלים בין נשים, ולנסח לא רק תיאוריה של מרד בפטריארכייה, אלא גם תיאוריה של התנגדות ליחסי כוח וכפיפות תוך-מגדריים. האתגר האינטלקטואלי של הגל השלישי הוא אפוא לקעקע את הפרדיגמות המהותניות של הגל השני, המניחות זהות נשית אוניוורסלית ואחידה, ולהנכיח את החשיבות של מורכבויות זהותיות בתיאוריה הפמיניסטית. אחד מזרמי-הליכה של תיאוריות הגל השלישי הוא הפמיניזם השחור, אשר כיוון את הזרקור אל הבסיסים המצטלבים של דיכוי בחייהן של נשים שחורות על רקע מגדר, גזע ומעמד.²³ התובנה המכוננת של תיאוריית ההצטלבות (intersectionality) היא שההפליה הנחווית על-ידי מי שחשופה להשתלבות של כמה צירי דיכוי גדולה מסך חלקיה, ואינה שווה לסכום אריתמטי של ההפליה הנחווית בכל ציר בנפרד. בבקרה את ה"לובן" של התנועה הפמיניסטית ואת "גבריותו" של המאבק השחור, אחת האימהות המייסדות של תיאוריית ההצטלבות, קימברלי קרנשו (Kimberle Crenshaw), טוענת כי ההדרה של נשים שחורות מהתיאוריה הפמיניסטית ומתיאוריות גזע ביקורתיות –

cannot be solved simply by including Black women within an already established analytical structure. Because the intersectional experience is greater than the sum of racism and sexism, any analysis that does not take intersectionality into account cannot sufficiently address the particular manner in which Black women are subordinated.²⁴

ופמיניזם (דפנה ברק-ארז ואח' עורכות 2007). לביקורת על ספר זה ראו ליאורה בילסקי "פמיניזם ומשפט: בין הנחות מודרניסטיות להדוניזם של הביקורת" **תיאוריה וביקורת** 34, 212 (2009).
 22 הכלל המתואר בטקסט מתאפיין כמובן, כדרכו של כלל, גם בחריגים שמתקפים אותו. אחד החריגים החשובים לתיאור זה הוא מאמרו של יופי תירוש וענת טהון אשכנזי "ייצוג הולם של מגוון נשים בגופים לעיצוב מדיניות לאומית" **משפט וממשל** טו 171 (2013), המיטיב לנתח את התיקון לחוק שיווי זכויות האשה, התשי"א–1951, המעגן הסדר משפטי של הפמיניזם של הגל השלישי. להתפתחותם של שיחים פמיניסטיים-משפטיים של נשים ממיעוטים שונים (נשים פלסטיניות-ערביות, ולאחרונה אף נשים אורתודוקסיות), בתגובה על אי-ייצוגן בפמיניזם המשפטי בישראל, ראו, למשל, מנאר חסן "הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה" **מין מיגדר פוליטיקה** 267 (דפנה יזרעאלי ואח' עורכות 1999); נאדירה שלהוב-קיבורקיאן "כשחוקים הם כלי לדיכוי: השיח הנוגד של נשים פלסטיניות ומדיניות הריסת הבתים" **עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם** 463 (דפנה ברק-ארז ואח' עורכות 2007); רונית עיר-שי ותניא ציון וולדקס "הפמיניזם האורתודוקסי-המודרני בישראל – בין נומוס לנרטיב" **משפט וממשל** טו 233 (2013).

23 ראו את המקורות הנזכרים להלן וכן את האנתולוגיה רבת ההשפעה הבאה: ALL THE WOMEN ARE WHITE, ALL THE BLACKS ARE MEN, BUT SOME OF US ARE BRAVE: BLACK WOMEN'S STUDIES (Akasha (Gloria T.) Hull, Patricia Bell Scott & Barbara Smith eds., 1982)
 24 Kimberle Crenshaw, *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics*, U. CHI. LEGAL F. 139, 140 (1989). המונח intersectionality נטבע לראשונה על-ידי קרנשו. ראו גם Kimberle Crenshaw, *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color*, 43 STAN. L. REV. 1241 (1991) (להלן: Crenshaw, 43).

לפי קו טיעון זה, המאבק המשפטי במטריצות הדיכוי השונות נוטה להתמקד בסוגי הפליה שנחווים על-ידי החברים הפריוילגיים בכל קבוצת-זהות מופלית (למשל, גברים שחורים ונשים לבנות), בעוד סוגי הפליה אשר ייחודיים לנשים שחורות נותרים שקופים ובלתי-נראים.²⁵ קרנשו מדגימה תובנת-מפתח זו באמצעות דיני איסור הפליה, המבוססים לשיטתה על גישה צרה וחד-צירית: גישה זו אוסרת אומנם שקילה של גזע או מגדר בתהליך הניטרלי של קבלת ההחלטות, אך אינה לוכדת את מלוא הנזק שנוצר כתוצאה מהכפלת צירי הדיכוי על בסיס גזע ומגדר גם-יחד. ההיקף המצומצם של דיני איסור הפליה גורם בתורו לכך שהפרדיגמה החוקית של הפליה מגדרית קְשווה לנגד עיניה את נסיון החיים של האישה הלבנה, בעוד הפרדיגמה של הפליה גזעית מוגבלת לנסיון החיים של הגבר השחור. באופן זה שתי הפרדיגמות כאחת מחמיצות ומדירות את האתגרים והחוויות של היות אישה שחורה, וחותרות תחת יכולת ההתמודדות האפקטיבית הן במאבק נגד הגזענות והן במאבק נגד הפטריארכייה. דוגמה נוספת היא המאבק באלימות כלפי נשים שחורות. קרנשו טוענת כי ארגוני זכויות אזרח נוטים להמעיט בממדיה של תופעת האלימות במשפחה בקהילה האפרו-אמריקאית, כדי לא לחזק סטריאוטיפים גזעניים בדבר אלימותם של גברים שחורים. ארגונים פמיניסטיים פועלים אף הם באופן דומה, היא טוענת, כדי להימנע מיצירת מצג פשטני המכונן אלימות במשפחה כפשע נגד נשים לא-לבנות בלבד. באופן זה גברים שחורים מגלמים את הנורמה לדידם של פעילי זכויות אזרח, נשים לבנות מגלמות את הנורמה לדידן של פעילות פמיניסטיות, ואילו נשים שחורות נותרות סמויות מן העין ומודרות הן מן השיח הגזעי והן מן השיח הפמיניסטי.²⁶ כינונו של הפמיניזם המזרחי בחברה התחולל בעקבות מהלך תיאורטי דומה. הפמיניזם המזרחי פותח בשנות התשעים תוך התכתבות עם תובנותיו הפוסט-קולוניאליות של הקורפוס האינטלקטואלי שהגו פמיניסטיות שחורות ופמיניסטיות בנות העולם השלישי.²⁷

PATRICIA HILL. *Mapping the Margins*. פטרישה היל קולינס מכנה תופעה זו "מטריצת הדיכוי". COLLINS, BLACK FEMINIST THOUGHT: KNOWLEDGE, CONSCIOUSNESS, AND THE POLITICS OF EMPOWERMENT (1990).

25 לניסוח קלסי של תובנות אלו בפרספקטיבה של הפמיניזם השחור ראו סוג'ורנר טרות' 'אני לא אשה?' **ללמוד פמיניזם: מקראה** 37 (דלית באום ואח' עורכות 2006).

26 לדוגמה זו ולדוגמאות נוספות ראו Crenshaw, *Mapping the Margins*, לעיל ה"ש 24.

27 ראו ויקי שירן "לפענח את הכוח, לברוא עולם חדש" **פנים** 22, 15 (2002) (להלן: שירן "לפענח את הכוח"); Pnina Motzafi-Haller, *Reading Arab Feminist Discourses: A Postcolonial Challenge to Israeli Feminism*, 1(2) HAGAR: INT'L SOC. SCI. REV. 63 (2000) (להלן: **לקראת רב תרבותיות** "נגה" 28, 20 (1995); אלה שוחט "הקונפליקט כנקודת מוצא: לקראת פמיניזם רב תרבותי" **נגה** 5-6, 29 (1996); אלה שוחט "פמיניזם מזרחי: פוליטיקה של ג'נדר, גזע ורב תרבותיות" **מצד שני** 5-6, 29 (1996); ויקי שירן "מזרחיות ואחרות" **מצד שני** 5-6, 26 (1996) (להלן: שירן "מזרחיות ואחרות"); ויקי שירן "הייצוג העצמי הסימטרי: תרומת הנשים המזרחיות לפמיניזם הישראלי" **עזות מצח – פמיניזם מזרחי** 12 (ורדית דמרי מדר עורכת 2002); הנרייט דהאן-כלב "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות" **מין מיגדר פוליטיקה** 217 (דפנה יזרעאלי ואח' עורכות 1999); הנרייט דהאן-כלב "מנוח-שלות: עיוורון מגדרי בתיאוריות פוליטיות ושקיפותן של נשים מזרחיות" **סוציולוגיה ישראלית** ד 265 (2002) (להלן: דהאן-כלב "מנוח-שלות"); פנינה מוצפי-האלר "מתוך האחריות: לקראת שיח פמיניסטי אלטרנטיבי בישראל" **חקרי מגדר בארץ** 8, 21

פמיניסטיות מזרחיות זיהו מתאם עקיב בין משתני זהות נשיים שונים, ופרמו את האופנים שבהם קווי התפר של מגדר, מעמד, מוצא ומרחב נושקים זה לזה ומחייבים ניתוח רב-צירי של הדיכוי הנשי-המזרחי.²⁸ בבסיס התשתית הרעיונית של הפמיניזם המזרחי עומדת ההכרה במורכבות הזהות של נשים מזרחיות, המושפעת הן מהבנייתן כנשים בחברה פטריארכלית והן מהבנייתן כמזרחיות בחברה אירופוצנטרית המקדשת את התרבות המערבית ומנ(ח)לת את התרבות הערבית. הפמיניזם המזרחי מאיר את האתניות כנקודת-העיוורון של השיח הפמיניסטי המקומי ואת המגדר כנקודת-עיוורון בשיח המזרחי. לפי קו טיעון זה, השקיפות של נשים מזרחיות מתחוללת הן ביחסיהן מול אחיותיהן למגדר (נשים אשכנזיות) והן ביחסיהן מול אחיהן למוצא (גברים מזרחים), שכן קבוצות מדוכאות, כפי שתיאוריית ההצטלקיות מלמדת, אינן חסונות מלהיות מפלות בעצמן; ההפליה החיצונית שהן חוות מותרת לעיתים להפליה פנימית כלפי החלשות מהן באותה קהילה שיוכית.²⁹ כך, בעוד המאבק הנשי-האשכנזי משמר את מבנה הכוח של ההגמוניה האירופוצנטרית, המאבק המזרחי משמר את מבנה הכוח של ההגמוניה הפטריארכלית, וממצב נשים מזרחיות ביחסי כפיפות לגברים מזרחים –

- (2001) (להלן: מוצפי-האלר "מתוך האחריות"); פנינה מוצפי-האלר **בקופסאות הבטון – נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית** (2012) (להלן: מוצפי-האלר **בקופסאות הבטון**).
 28 עמדה על כך פנינה מוצפי-האלר: "אין אישה ישראלית אוניברסלית", חייהן של נשים בישראל מושפעים משיוכן המעמדי, מזהותן האתנית, וממיקומן הגאוגרפי והתרבותי". ראו פנינה מוצפי-האלר "אשכנזייה שנשבתה: קווים לקראת היסטוריוגרפיה ביקורתית פמיניסטית בישראל" **אשה במזרח – אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח** 267, 268 (טובה כהן ושאל רגב עורכים 2005) (להלן: מוצפי-האלר "אשכנזייה שנשבתה"). כן ראו ויקי שירן **התיוג המכתיב: עדות המזרח בחברה הישראלית – בליווי מחקר עיתונות בשנים 1949–1952** (עבודת-גמר לתואר "מוסמך במשפטים", אוניברסיטת תל-אביב – הפקולטה למשפטים 1978); ויקי שירן "המזרחיות – גם השנה תהיה שנה שחונה" **קולות מזרחיים: לקראת שיח מזרחי חדש על החברה והתרבות הישראלית** 95 (גיא אבוטבול, לב גרינברג ופנינה מוצפי-האלר עורכים 2005); תקווה הוניג-פרנס "להשבת כבודם של הפמיניזם השחור", הפמיניזם המזרחי והפמיניזם הסוציאליסטי "מצד שני" 5–6, 34 (1996); דהאן-כלב "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות", לעיל ה"ש 27; דהאן-כלב "מנוחשלות", לעיל ה"ש 27; הנרייט דהאן כלב "חקר המזרחים בסוציולוגיה הישראלית – המרוקאים כ'מקרה' של המקרה" **פעמים** 108, 87 (2006); אראלה שדמי "הכמיהה למלאות ההוויה, הכמיהה אל הכוח: הערות ראשוניות על הווייתן של נשים אשכנזיות בישראל" **התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית** 408 (יעל עצמון עורכת 2001); סמדר לביא "פמיניזם מזרחי ושאלת פלסטין" **סדק** 5, 119 (עמי אשר מתרגם 2010); סילביה פוגל-ביזאוי **דמוקרטיה ופמיניזם – מגדר, אזרחות וזכויות אדם** (2011); פנינה מוצפי-האלר "יש לך קול אותנטי: מחקר אנתרופולוגי ופוליטיקה של ייצוג מחוץ לחברה הנחקרת ובתוכה" **תיאוריה וביקורת** 11, 81 (1997) (להלן: מוצפי-האלר "יש לך קול אותנטי"); מוצפי-האלר **בקופסאות הבטון**, לעיל ה"ש 24; 27 Henriette Dahan-Kalev, *Tensions in Israeli Feminism: The Mizrahi Ashkenazi Rift*, 24; 27 WOMEN'S STUD. INT'L F. 669 (2001).
 29 ראו, למשל, Dahan-Kalev, *Tensions*, שם, בעמ' 674 (המציינת כי נשים הנלחמות בדיכוי יכולות להיות דכאניות בעצמן); דהאן-כלב "מנוחשלות", לעיל ה"ש 27, בעמ' 270 ("נשים מזרחיות מוצאות את עצמן – יותר מכל קבוצה אחרת של נשים – מדוכאות על-ידי נשים אשכנזיות"). עוד ראו לביא, לעיל ה"ש 28, בעמ' 124.

המנוחשלים-המנחשלים.³⁰ הפמיניזם המזרחי אומנם הצניע את ביקורתו כלפי גברים מזרחים על התעלמותם מהנגזרות הנשיות של השסע העדתי,³¹ אך בא חשבון נוקב עם הפמיניזם האשכנזי על הדיכוי שחוו נשים מזרחיות בתנועה של שחרור ועל היחס הפטרוני והמנמיך כלפיהן, המשעתק את דפוסי הכוח השגורים ביחסים בין מזרחים לאשכנזים. יחסי כפיפות אלו, טוענות פמיניסטיות מזרחיות, משרתים את האינטרסים של נשים אשכנזיות ותורמים לקידומן המקצועי והחברתי על חשבון נשים מזרחיות.³² ויקי שירן, מן ההוגות המייסדות של הפמיניזם המזרחי, ניסחה ביקורת זו כך:

נשים אשכנזיות, לדוגמה, מתנהגות כמדכאות כלפי מזרחים ומזרחיות, אף כי הן עצמן חוות דיכוי על רקע מגדרי. הן מגיבות כשאר בני הקבוצה ההגמונית מפני שהן חלק בלתי נפרד ממנה והפנימו את דימוייה השייכיים והמעמדיים, אך בעיקר, מפני שהן, כמו הגברים האשכנזים, נהנות מזכויות היתר והנכסים העודפים החברתיים שצברה קבוצת ההתייחסות שלהן... בחייה של פמיניסטית מזרחית מצטלבים דיכוי על רקע מגדרי, על רקע עדתי ולרוב גם על רקע מעמדי. לכן היא מוצאת את עצמה נאבקת בכמה חזיתות. מול הדיכוי הגברי, מול הדיכוי הגברי-מזרחי, מול הדיכוי העדתי של נשים וגברים אשכנזים ומול מדכאיה ועושקיה כבת המעמד הנמוך... כל אלה דורשים ממנה יכולת להבין תמונת עולם מורכבת, להתבונן בביקורתיות בעצמה ובמעשיה, לנוע בין קווי תפר של זהויות מתנגשות, ובעיקר, לברוא עולם חדש תוך קעקוע לא-אלים של העולם הישן המדכא.³³

- 30 ראו, באופן כללי, דהאן-כלב "מנוחשלות", לעיל ה"ש 27, בעמ' 285; הנרייט דהאן-כלב "האחרות של האחרים – נשים מזרחיות" קולות מזרחיים: לקראת שיח מזרחי חדש על החברה והתרבות הישראלית 124 (גיא אבוטבול, לב גרינברג ופנינה מוצפי-האלר עורכים 2005) (להלן: דהאן-כלב "האחרות של האחרים"). כן השוו יאלי השש "הפוליטיקה של הגעגועים לבגדאד" **גזענות בישראל** 287 (יהודה שנהב ויוסי יונה עורכים 2008).
- 31 על כך ראו יאלי השש "בין נצרות ואסלאם: המפנה התיאולוגי בשיח המזרחי" **תיאוריה וביקורת** 50, 41, 54–55 (2018).
- 32 הנרייט דהאן-כלב "פמיניזם מזרחי, פוסט-קולוניאליזם וגלובליזציה" **תרבות דמוקרטית** 10, 135, 148–149 (2006) (להלן: דהאן-כלב "פמיניזם מזרחי") ("נשים אשכנזיות עשו שימוש לרעה בכוחן ובמעמדן במערכות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות על-מנת לבסס את מעמדן בחברה. תרומתן ומאבקן של נשים אשכנזיות להכרה בהן במסגרת המפעל הציוני... שימש אותן כמנוף להתעצמותן בתוך הממסד הציוני"); דפנה יזרעאלי ואח' "מבוא" **מין מיגדר פוליטיקה** 9 (דפנה יזרעאלי ואח' עורכות 1999). כן ראו אסתר עילם "שימוש הגמוני בשפה בקרב נשים והשלכותיו הפוליטיות" **לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית** 197, 201 (שלומית ליר עורכת 2007); Pnina Motzafi-Haller, *Scholarship, Identity, and Power: Mizrahi Women in Israel*, 26 SIGNS 697, 707 (2001) (להלן: Motzafi-Haller, *Mizrahi Women*); שדמי, לעיל ה"ש 28, בעמ' 422–424. כן ראו Henriette Dahan-Kalev, *Mizrahi Feminism in Israel*, JEWISH WOMEN'S ARCHIVE (Jun. 23, 2021), <https://bit.ly/3NbOJJY>; Erella Shadmi, *Gendering and Racializing Israeli Jewish Ashkenazi Whiteness*, 26 WOMEN'S STUD. INT'L F. 205 (2003).
- 33 שירן "לפענח את הכוח", לעיל ה"ש 27, בעמ' 20.

הפמיניזם המזרחי מבקש אפוא להיחלץ ממלכוד הבינריות הקטגוריאליה ולהאיר את מיקומן החברתי המורכב של נשים מזרחיות בתוך שבין נשים אשכנזיות לגברים מזרחים. כחלק ממהלך זה, הפמיניזם המזרחי חושף את האופנים המתוחכמים שבהם שתי האידיאולוגיות המנחות את הפמיניזם האשכנזי – הן הפמיניסטית-הליברלית והן הקולוניאליסטית-הציונית – מותכות זו בזו ומכוננות מנגנון דיכוי פנים-מגדרי ומוגזע כלפי נשים מזרחיות, שפועל לסימון קווי הגבול בין הנשים המערביות לנשים היהודיות-הערביות. דוגמה להגות הביקורתית של הפמיניזם המזרחי היא ההתפלמסות עם נשים אשכנזיות על תפקידן כ"שליחות מתרבות" של הקולוניאליזם הציוני, שבמסגרתו הן קראו תיגר על עולמות המשמעות המסורתיים והתרבותיים שחיהן של נשים מזרחיות רבות מעוגנים בתוכם, האשימו אותן בשיתוף-פעולה עם הסדר הפטריארכלי או הציגו אותן כקורבנות הזקוקות לגאולה ולהצלה מידי מדכאיהן המזרחים.³⁴ בניסוח אחר, העסקה האוריינטליסטית שרקח הפמיניזם האשכנזי עבור נשים מזרחיות לא פעלה לשחרורן, אלא למעשה תבעה מהן להמיר אדון ישן בגבירה חדשה. אוריינטליזציה זו לא רק תרמה לכינון ושעתוק של הסטריאוטיפים המוגזעים כלפי נשים מזרחיות, אלא אף השפיעה על האופן שבו הפמיניזם הישראלי-האשכנזי מנתח סוגיות פטריארכליות, תוך תיוג המזרחים כמינניים (סקסיסטיים) מעצם מוצאם האתני ומכוחו.³⁵ דוגמה לביקורת-יסוד פמיניסטית-מזרחית נוספת היא ערטול המאבקים הפמיניסטיים-הליברליים מכסותם האוניוורסלית וחשיפתם כמאבקים שפועלים לצמצום הפערים הבין-מגדריים בין נשים הגמוניות לגברים הגמוניים, תוך הרחבת הפערים התוך-מגדריים.³⁶ פמיניסטיות מזרחיות קראו תיגר על העיסוק במאבקים פמיניסטיים שעסקו בניפוץ "תקרת הזכוכית" מעל ראשיהן של נשים פריווילגיות במקום בחילוף נשים מוחלשות מ"רצפות הבוץ" שבתוכן הן משוקעות.³⁷ אכן, על רקע דחיקתן לשוליים של סדר-היום הפמיניסטי-המזרחי, התפצלו כידוע חלק מן הנשים המזרחיות מהתנועה הפמיניסטית ה"אשכנזית",³⁸ בבקשן

34 דהאן-כלב "פמיניזם מזרחי", לעיל ה"ש 32, בעמ' 148–149; דפנה הירש 'באנו הנה להביא את המערב': הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט 130 (2014); שירן "לפענח את הכוח", לעיל ה"ש 27; שדמי, לעיל ה"ש 28, בעמ' 422–424.

35 דוגמה להבחנה גזענית בין גברים אשכנזים למזרחים היא בסוגיה של הטרדה מינית. כך, "כאשר גבר אשכנזי חוטא בהטרדה מינית, החטא מיוחס למעידתו כפרט, אך כאשר גבר מזרחי חוטא באותו חטא, חטאו מיוחס לתרבות שממנה הגיע, דהיינו להיותו מזרחי". דהאן-כלב "פמיניזם מזרחי", לעיל ה"ש 32, בעמ' 151.

36 שם, בעמ' 145.

37 דהאן-כלב "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות", לעיל ה"ש 27, בעמ' 221–230. לדוגמאות למאבקים המיטיבים עם נשים פריווילגיות ראו את הדיון בבג"ץ מילר להלן ליד ה"ש 112–113. עוד ראו בג"ץ 153/87 שקדיאל נ' השר לענייני דתות, פ"ד מב(2) 221 (1988); בג"ץ 953/87 פורז נ' ראש עיריית תל-אביב-יפו, פ"ד מב(2) 309 (1988); בג"ץ 2671/98 שדולת הנשים בישראל נ' שר העבודה והרווחה, פ"ד נב(3) 630 (1998). במקום זאת, הפמיניזם המזרחי עוסק, למשל, בניצול של נשים ממעמד הפועלים ונשים עובדות-קבלן. ראו דהאן-כלב "פמיניזם מזרחי", לעיל ה"ש 32, בעמ' 146, 156.

38 ההתמקדות במאבקים מגדריים "לבנים" אינה מפתיעה לנוכח הייצוג המכריע של נשים אשכנזיות במוקדי הכוח של ארגוני נשים בישראל, כגון שדולת הנשים בישראל וארגון נעמ"ת, בוודאי

לקרוע את המעטה הכוזב שבו עטוף סדר-היום האשכנזי-הפרטיקולרי המתיימר להיות כלל-נשי ואוניוורסלי.³⁹

לבסוף, הקורפוס המחקרי של הפמיניזם המזרחי, המשלב תיאוריה לצד פרקסיס, החל לאתגר את הניחוח המקובל של חברה ותרבות בישראל ולבקר את אופני ייצור הידע בספרות האקדמית ואת תהליכי הקנוניזציה שלו.⁴⁰ כך, למשל, מחקרים שסקרו את הפוליטיקה של ייצור הידע באקדמיה הישראלית עמדו על האופנים שבהם שיקפה הכתיבה על נשים מזרחיות בעשורים הראשונים שיח אוריינטליסטי ואנדרוצנטרי שבמרכזו פיתוח דרכים טיפוליות ל"שיפור" נשים מזרחיות "טעונות טיפוח".⁴¹ חלף ספרות בעייתית זו, פמיניסטיות מזרחיות פעלו להעמיד במרכז נשים מזרחיות כסובייקט מחקרי, ולא כאובייקט מחקרי, תוך יצירת קורפוס מדעי שמחליף אותן מהסבילות שכפה עליהן המבט הלבן, ואשר בו הן מפתחות קולות נשיים-מזרחיים אוטונומיים.⁴²

2. "שאלת איזו אישה" – פְּלִיָּה של הגברת במשפט הישראלי

למרות התמורות החשובות שידע המחקר הפמיניסטי במדעי החברה, תיאוריות של הגל השלישי בכלל, ושל הפמיניזם המזרחי בפרט, נפקדות כמעט לחלוטין מחקר המשפט הישראלי. הפמיניזם המשפטי נוטה ברובו להשטיח ולטשטש את השונות בין קטגוריות-זהות שונות של נשים, ולוקה בעיוורון הצטלבותי כלפי הדיכוי המגדרי האתנו-מעמדי שנשים מזרחיות חוות, אשר שונה הן מבחינה כמותית והן מבחינה איכותית מזה שנשים אשכנזיות וגברים מזרחים כפופים אליו.⁴³

-
- בשנות התשעים. לביקורת זו ראו הוניג-פרנס, לעיל ה"ש 28; שדמי, לעיל ה"ש 28, בעמ' 424; Barbara Swirski, *Israeli Feminism New and Old*, in *CALLING THE EQUALITY BLUFF: WOMEN IN ISRAEL* 285, 299–300 (Barbara Swirski & Marilyn P. Safir eds., 1993).
- 39 ראו נוגה דגן "משבר הזהויות של הפמיניזם – כנס נשים מזרחיות כחלק מתהליך גלובלי" **מצד שני** 4, 28 (1996). כן ראו Dahan-Kalev, *Tensions*, לעיל ה"ש 28, בעמ' 682.
- 40 דהאן-כלב "מנוחשלות", לעיל ה"ש 27; הנרייט דהאן כלב "המזרחיות – נשים שקופות" **עזות מצח – פמיניזם מזרחי** 4 (ורדית דמרי מדר עורכת 2002); דהאן-כלב "האחרות של האחרים", לעיל ה"ש 30. כן ראו, באופן כללי, Motzafi-Haller, *Mizrahi Women*, לעיל ה"ש 32; סיגל נגר-רון "לגלות את הקלפים ולשבור את הכלים – ניתוח נרטיבי לסיפורי חיים של פמיניסטיות מזרחיות בישראל" **לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית** 271 (שלומית ליר עורכת 2007).
- 41 מוצפי-האלר "מתוך האחריות", לעיל ה"ש 27. כן ראו Motzafi-Haller, *Mizrahi Women*, לעיל ה"ש 32; סיגל נגר-רון "סבלנו, עד ש... לאט לאט... והיינו אומרים ברוך השם. לא קיללנו, אהבנו את המדינה": סיפורה של מהגרת יהודיה מעיראק" **סוגיות חברתיות בישראל** 14, 34 (2012).
- 42 ראו, למשל, את אסופת המאמרים המובאת בספר **לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית** (שלומית ליר עורכת 2007).
- 43 לעומת נשים ממיעוטים שונים, כגון נשים פלסטיניות-ערביות ונשים אורתודוקסיות, נשים מזרחיות לא היוו ככלל מושא להתעניינות במחקר המשפטי, ואין כמעט כתיבה פמיניסטית-משפטית ביקורתית המעמידה במרכז את חוויית חייהן ואת האינטרסים המובחנים שלהן. ראו להלן את הדיון בפרק ב, המציג את ההתייחסות הנדירה לנשים מזרחיות במשפט.

הנחת-יסוד של הפמיניזם המזרחי היא שקיים היזון הדדי בין האתנוס האשכנזי השזור באקדמיה לבין סדר-יום מחקריים, בחירות תמטיות והאופן שבו נוצרים גופי הידע ומנעד הפרשנויות שטוענות אותם במשמעות. ⁴⁴ אפשר אפוא שתופעת העיוורון ההצטלכותי בפמיניזם המשפטי הינה תולדה של התת-ייצוג החריף של נשים מזרחיות באקדמיה הישראלית בכלל ובאקדמיה המשפטית בפרט. ⁴⁵ כך, בתחילת העשור השני של האלף השלישי שיעור הייצוג של מזרחים בסגל האקדמי של הפקולטות למשפטים באוניברסיטות-המחקר עמד על 9%, וזה של נשים מזרחיות עמד על 1.5% בלבד. ⁴⁶ במועד כתיבתן של שורות אלו, בתחילת העשור השלישי של האלף השלישי, נתוני הייצוג נותרו זעומים: בעוד גברים מזרחים מהווים 11% מקרב חברי הסגל בפקולטות למשפטים באוניברסיטאות, ונשים מהוות 30% מכלל חברי הסגל, נשים מזרחיות מהוות כ-3.5% בלבד, ויחד עם נשים ממוצא מעורב שיעורן משתפר אך במעט ועומד על 4.67%. ⁴⁷

אולם חרף העיסוק הרב של גופים שונים בבניית מסד נתונים האומד את הגיוון באקדמיה הישראלית, הרכב הסגל נמדד עדיין על-פי קטגוריה מגדרית חד-צירית, וטרם נעשה פילוח נתונים אתנר-מגדרי פנים-יהודי. ⁴⁸ גם הבקשה לכלול בדיווח למועצה להשכלה גבוהה

44 ויקי שירן "סדר היום הפמיניסטי המזרחי" **אשה במזרח – אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח** 317, 318 (טובה כהן ושאל רגב עורכים 2005).

45 אחד המחקרים המפורסמים ביותר בהקשר זה הוא של ישראל בלכמן "דוח מחקר: על ההרכב האתני של אוניברסיטאות המחקר בישראל" **תיאוריה וביקורת** 33, 191 (2008) (המזרחים מהווים 8.93% מכלל הסגל האקדמי בישראל ונשים מזרחיות מהוות רק כ-0.5% ממנו, בעוד נשים אשכנזיות מהוות כ-17% מהסגל). כן ראו איריס זריני **פרופסוריות מזרחיות: כיצד ההביטוס מתעל מעיוטים באקדמיה הישראלית** (עבודת-גמר לתואר "מוסמך בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה", אוניברסיטת בן-גוריון בנגב 2004) (נשים מזרחיות מהוות כ-0.5% בלבד מכלל 4,600 הפרופסורים באוניברסיטאות הישראליות). כן ראו תמרה טראובמן "פרופ' מזרחיות? בעיה מוכחשת" **הארץ** (8.6.2006). <https://bit.ly/3woQygD>. למחקר עדכני שבחן את ההתפלגות האתנית בסגל האקדמי של מכללת ספיר, ומצא כי מספר חברות הסגל האשכנזיות גדול פי שבעה ממספר חברות הסגל המזרחיות, ראו מוטי גיגי, עינת יהודה, סיגל נגר-רון ותמי רזי **גוונים באקדמיה: מגוון לאומי, אתני, מגדרי ומרחבי בקרב הסגל והסטודנטים במכללה האקדמית ספיר – דו"ח מחקר** 4 (2020). כן ראו את כתיבתה של סמדר לביא המתארת את החסמים שנשים מזרחיות ניצבות בפניהם בהקשר של השתלבות באקדמיה: סמדר לביא "חפש את המזרחיות: על אפרטהייד אקדמי ועל נפלאות הפמיניזם של העשירון העליון" **עזות מצח – פמיניזם מזרחי** 20 (ורדית דמרי מדר עורכת 2002).

46 אמנון רובינשטיין ויצחק פשה **סדקים באקדמיה – חופש אקדמי, עצמאות האוניברסיטה, מעמד הסטודנט והזכות להשכלה גבוהה** 106, ה"ש 199 (2014), הנסמך על נתונים מהרצאתה של יפעת ביטון בכנס השנתי של האגודה למשפט וחברה. נתונים אלו מתבססים על הגדרת "מזרחית/ת" כמי שיש לה או לו אם או אב שנולדו בארצות המזרח התיכון.

47 ראו יפעת ביטון "מסאלח לסיסו: ביקורת מזרחית על המשפט הישראלי" (הרצאה מרכזית, כנס לימודי משפט מזרחיים, בית-הספר למשפטים, אוניברסיטת הרווארד 10.12.2019) (להלן: ביטון "מסאלח לסיסו").

48 שירן, למשל, עמדה על ההתעלמות של השיח הפמיניסטי ההגמוני מכך שבמחלקות ללימודי נשים בישראל "אין כמעט מרצות מזרחיות או ערביות פלשתינאיות", ועל כך ש"סטודנטיות/ים בלימודי נשים הנחשפים כל העת לייצוג המספרי החסר של נשים בהשוואה לגברים במקומות העבודה ובמשרות בכירות, אינם זוכים להכיר את הייצוג המספרי של מזרחיות וערביות-

התייחסות למשתנים פנים-מגדריים, כדי ללמוד על אופני ההתפלגות האתנית והלאומית של קידום נשים, נדחתה.⁴⁹ באופן זה מקבלי (ומקבלות) ההחלטות מונעים מראש ידע על הפליה, מה שמאפשר להם להכחיש את קיומה⁵⁰ ומייתר שקילת הסדרי מדיניות לתיקון ההעדפה של נשים הגמוניות.⁵¹ כך נהפך הייצוג האקדמי הסמלי של נשים מזרחיות לבעיה שאין לה שם – כזו הנותרת מושקת, מוסווית ומוכחשת.

- פלשתנאיות כמרצות, למשל, באוניברסיטאות, במכללות, בסמינרים, בחוגים ללימודי נשים". ראו שירן "לפענח את הכוח", לעיל ה"ש 27, בעמ' 21.
- 49 ראו, למשל, המועצה להשכלה גבוהה **קידום וייצוג נשים במוסדות להשכלה גבוהה** (דוח של הוועדה לקידום וייצוג נשים במוסדות להשכלה גבוהה, 2015). ראו עוד גיגי ואח', לעיל ה"ש 45, בעמ' 4.
- 50 דוגמה מאירת-עיניים לדינמיקה של הכחשת הפליה התרחשה לאחרונה באחד הדיונים שהתקיימו במל"ג בנוכחות יועצות הנשיא/ה לענייני הוגנות מגדרית – תפקיד שהמל"ג מחייב את איושו בכל מוסד להשכלה גבוהה – ואשר עסק ב"בעיית הנשים" וקידומן באקדמיה. אחת היועצות, פרופסור ממוצא מזרחי, ביקרה את העיסוק בנשים כקבוצה הומוגנית, המסווה את העובדה שנשים באקדמיה הן ברובן המכריע ממוצא אשכנזי, וביקשה כי יעוצבו תוכניות קידום המתאמות לנשים מזרחיות ולנשים ערביות, במטרה לעודד ייצוג הולם של נשים מקבוצות מוחלשות באקדמיה. מעבר לטענות השגורות שהועלו על נזילות ההגדרה וקשיי הסיווג, אחת המשתתפות בדיון – חוקרת אשכנזייה שנושאת בתפקיד של ראשת החוג ללימודי מגדר באחד ממוסדות ההשכלה הגבוהה בישראל – ציינה כי הבקשה לייצוג של מגוון נשים "צמררה" אותה והזכירה לה דפוס חשיבה השואב משוק הרעיונות הנאצי.
- 51 כך, למשל, כאשר נשאלה לדעתה על הייצוג הנמוך של נשים וערבים בקרב חברי הסגל, גילתה יושבת-ראש ות"ת, המשפטנית עתירת הזכויות פרופ' יפה זילברשץ, מודעות מבורכת לזהות הממוקפת של נשים, וציינה את הבעייתיות המיוחדת באשר לייצוג של נשים ערביות והתמריצים שפותחו לעידוד קליטתן של קבוצות מוחלשות. אולם כאשר נשאלה על מזרחים, היא הטילה ספק בכך שהסגל האקדמי "הוא ברובו העצום אשכנזי", טענה להעדר נתונים, פקפקה ביכולת להגדיר את המזרחיות, וביקשה מהמראיינות של דה-מרקך שיניחו לעניין: "די עם זה... די. לא נראה לי שזאת הבעיה. אנחנו מתמקדים בעידוד הערבים והנשים, שנמצאים במערכת ומתקשים להגיע לדרגות הגבוהות". רותם שטרקמן וליאור דטל "לאוניברסיטה העברית יש נכסים של 4 מיליארד שקל. ההתנהלות שלהם פוגעת בסטודנטים" **TheMarker** (29.10.2016) <https://bit.ly/3im5wLR>. כן ראו את דיווחו של פרופ' יהודה שנהב שלפיו אוניברסיטת תל-אביב ניאותה להנהיג תוכנית של העדפה מתקנת לנשים ולערבים, במגמה להגדיל את שיעורן של אוכלוסיות מוחלשות אלה בקרב סטודנטים לתארים מתקדמים, אך סירבה לכלול בתוכנית גם מזרחים, בטענה שאי-אפשר למדוד את שיעורי המזרחים באקדמיה. לדידו של שנהב, "האוניברסיטה היא אחד המקומות הכי שמרניים שיש, מה שמתבטא בהרכב הסטודנטים ובהרכב הסגל... צריך לשים לב למצבן של הנשים המזרחיות, כי מצבן הכי גרוע – יותר מערבים". ראו תמי ריקליס ויונית נעמן "המזרחים ה'טובים' הם לא הבעיה" **העוקץ** (7.11.2016) <https://bit.ly/3It6T6n>.

סטודנטית (רותם כהן-כחלון) בהפגנה נגד השיעור הזעום של מזרחים ומזרחיות בקרב הסגל האקדמי הבכיר בישראל – אוניברסיטת בר-אילן, 2013⁵²

גם הנשים המזרחיות שהשתלבו בסגל האקדמי ממוקמות כיום לרוב בדיוטות התחתונות של סולם הקידום הפרופסיונלי.⁵³ על כך מלמד, בין היתר, שיעורן הזעום של חוקרות מזרחיות בדרגת פרופסור, ריכוזן במכללות,⁵⁴ ונפקדותן הכמעט-מוחלטת משני הארגונים האקדמיים

52 צילום: צליל כהן. התקבל אישורה וכן אישורה של רותם כהן-כחלון לפרסום הצילום.
 53 ביטון "מסאלח לסיסו", לעיל ה"ש 47, היטיבה לתאר תופעה זו כך: "But more interesting is the sharp division of labor between Universities and Michlalot (mainly private colleges), where most Mizrahi faculty members are employed. Being affiliated with a university implies that you belong to an institution with more academic and popular prestige; with larger budgets and public funds; with access to Sabbaticals; greater access to academic networks, to teaching positions abroad, etc. – all of which are crucially effective to developing research, having it evaluated by peers and eventually, promoting one's academic position. And these are just the formal, commonly-known advantages... we are witnessing a flux of Mizrahi junior scholars seeking academic homes with the majority of them being relegated to colleges, to all kinds of part-time, adjunct professorship positions outside law schools and in positions abroad in what many of them experience as a forced exile. Most recruitments for university faculty continues to be of Ashkenazi individuals". אף שבמכללות מזרחים נהנים מייצוג רב יותר, מחקר עדכני שבחן את ההתפלגות האתנית בסגל האקדמי של מכללת ספיר מצא כי מספר חברות הסגל האשכנזיות גדול פי שבעה ממספר חברות הסגל המזרחיות. ראו גיגי ואח', לעיל ה"ש 45, בעמ' 4.
 54 ראו טראובמן, לעיל ה"ש 45. כן ראו מוצפיי-האלר "יש לך קול אותנטי", לעיל ה"ש 28, ה"ש 12: "הפליה מתקנת – לאשה, למזרחית – היא מלה גסה בישראל. המעטות בישראל שהגיעו לתארים אקדמיים מוצאות את עצמן בשולי האקדמיה הישראלית ולא בתוכה". גם ייצוג הנשים המזרחיות במכללות זעום למדי, ולמעשה יש כמה פקולטות למשפטים במכללות שאין בהן ולו חברת סגל מזרחית אחת, כגון המרכז הבינתחומי הרצליה, המרכז האקדמי למשפט ועסקים והמרכז האקדמי ספיר.

היוקרתיים בישראל.⁵⁵ לאור-חושך נתונים אלו, המלמדים כי בעיית הייצוג באקדמיה אינה (רק) בעיה של אי-שוויון מגדרי, אלא בעיקר בעיה של אי-שוויון אתנו-מגדרי,⁵⁶ לא יפלא כי נקודות-המבט הנשיות משתקפות בפמיניזם המשפטי בתיווך העדשות האשכנזיות. הפריזמה של הפמיניזם המשפטי משקפת במידה רבה תמונה עיוורת-צבעים של המציאות הנורמטיבית והחברתית – עיוורון שמשעתק את הדיכוי של נשים מזרחיות בדיוק משום שהוא מעלים את קיומו. מאמר זה מבקש אפוא לכוון סדר-יום משפטי שבמרכזו ניפוץ פרדיגמת עוורון-הצבעים וחילוץ נשים מזרחיות מתוך הקטגוריות הדיכוטומיות של נשים-גברים ומזרחים-אשכנזים, המבליעות את מטריצת הדיכוי רבת המשתנים שהן חשופות אליה. יתר על כן, הפמיניזם המזרחי מעוגן בתובנה ש"כלי האדון לעולם לא יפרקו את ביתו של האדון", כמימרתה של אודרי לורד (Audre Lorde), מחלוצות הפמיניזם השחור.⁵⁷ מסגרת רעיונית זו מראה כי תבנית הניתוח החד-צירית של הפמיניזם המשפטי לא הצליחה לספק כלים נאותים שילכדו את המורכבות הייחודית של דפוס ההפליה כלפי נשים מזרחיות,⁵⁸ וכי נדרשים כלים תיאורטיים חדשים – "כליה של הגברת" – כדי להנכיח את הסובייקט הנשי-המזרחי במחקר המשפטי וכדי לבער הטיות אתנו-מגדריות מן המשפט הישראלי.

בהקשר זה יש להבהיר כי הביקורת שמאמר זה מעמיד כלפי המהותנות המגדרית של הפמיניזם המשפטי⁵⁹ לא נועדה לשם החלפתה במהותנות חדשה המשטיחה את הזהות של נשים מזרחיות או כדי להציע שקיימת נשיות מזרחית אוניוורסלית ופרה-דיסקורסיבית או

55 כך, הגוף הבכיר ביותר בקהילה המדעית בישראל, שהוקם מכוח חוק האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, התשכ"א-1961, ומקבל לשורותיו רק "מטובי אישי המדע" (סעיף 12) לחוק; ההדגשה הוספה), מהווה אכסניה ל-19 נשים בלבד מבין 218 חבריו לדורותיהם. גם בהינתן האחוז הנמוך של נשים, מבט מעמיק יותר מעלה פרופיל מגדרי הומוגני של נשים יהודיות אשכנזיות ללא ייצוג לחוקרות מזרחיות או פלסטיניות. גם בקרב הארגון-הבת של האקדמיה הלאומית, האקדמיה הצעירה הישראלית, שנשים מהוות קרוב למחצית מכלל חבריה ובוגריה, הדיוקן הנשי הוא מונוליתי מבחינה אתנית, למצט כותבת מאמר זה, חוקרת נוספת ממוצא מעורב וחוקרת ערבייה-פלסטינית. ראו עמוד החברים והבוגרים באתר האקדמיה הצעירה הישראלית <https://bit.ly/3u7wZq4>.

56 יודגש, עם זאת, כי הדרך לשוויון באקדמיה עוד ארוכה גם עבור נשים אשכנזיות. נתונים שהוגשו לוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי של הכנסת בחודש יוני 2018 מעלים מציאות עגומה שלפיה נשים מהוות אומנם 53% מהסטודנטים לתואר שלישי, אולם בסגל הבכיר שיעורן מצטמצם לשליש בלבד. על כך ראו מיכל לרר ועדו אבגר **ייצוג נשים באקדמיה – ריכוז נתונים** (הכנסת, מרכז מחקר ומידע, 2018). לפי מדד הגיוון שפורסם בדצמבר 2017 על-ידי נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה במשרד הרווחה, התמונה חיובית מעט יותר, שכן נשים מהוות כ-45% מהסגל הבכיר בדרגת הכניסה, אולם ייצוגן יורד במידה משמעותית עם העלייה בסולם הדרגות. ראו נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה **מדד הגיוון – ייצוג ושכר בשוק העבודה הפרטי ובאקדמיה** 78 (2017).

57 ראו Audre Lorde, *The Master's Tools Will Never Dismantle the Master's House*, in *SISTER: OUTSIDER: ESSAYS AND SPEECHES* 110 (1984).

58 דהאן-כלב "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות", לעיל ה"ש 27.

59 השימוש ב"פמיניזם משפטי" בלשון יחיד אין כוונתו להתכחש לכך שהמונח הנכון מבחינה מהותית הוא "פמיניזמים משפטיים", אשר עשויים, כידוע, להיבדל זה מזה באופן עמוק.

שקיים קשר חד-חד-ערכי בין צירי זהות להשקפה.⁶⁰ הגות מיודעת של פמיניזם מזרחי (וביתר דיוק – של פמיניזמים מזרחיים), כמו כל פילוסופיה פמיניסטית המחויבת לתובנותיו של הגל השלישי, חייבת להתמודד באומץ עם החשש שהמבט על צומת הזהויות עלול לייצר רדוקציה של קטגוריית האישה המזרחית, על המגוון האנושי שבתוכה. אכן, למרות הדמיות של נשים מזרחיות – על חוויית ההכפפה למנגנוני הדרה ודיכוי ולחסמי ניעות חברתית שהן חולקות – אין להתעלם מקווי שוני תוך-קהילתיים וממתחים פנימיים הסודקים את ההומוגניות של הקבוצה ויוצרים שעטנו של זהויות נשיות-מזרחיות.⁶¹ בהתאם לכך, ברוח דבריה של המשפטנית הפמיניסטית השחורה אנג'לה האריס (Angela Harris), "אני מזמינה כותבות אחרות לבקר ולערער את הכללותיי שלי עצמי", ולהכיר בקטגוריה הנשית-המזרחית לא כעניין של מהות, אלא כעניין סטרוקטורלי של מיקום במדרג מגדרי אתנו-מעמדי.⁶²

עוד יש להבהיר כי כינון הפמיניזם המזרחי במשפט יוצא מנקודת מוצא שהכרה בנשים מזרחיות כקטגוריה אפיסטמולוגית מבלי להגדירה במונחים אונטולוגיים היא לכל-היותר "מהותנות אסטרטגית", כלשונה של התיאורטיקאית הפוסט-קולוניאלית גיאטרי ספיבק (Gayatri Spivak), הנדרשת כשלב מקדמי כדי לבקר את המשמעויות המשפטיות והחלוקתיות שיש לממשק שבין מגדר למוצא.⁶³ זאת, כחלק ממאבק כולל לקידום שוויון אתנו-מגדרי אמיתי בישראל. בשלב מקדמי זה, אני טוענת, ברוח תובנותיו של הפמיניזם השחור, על נשים מזרחיות להתמקד פחות באתגור הקוהרנטיות של מערכת הקטגוריזציה האתנית, ויותר באתגור הערכים,

- 60 אכן, תפיסה כזאת סופה שתמשטר נשים מזרחיות להתאים את עצמן לא רק לקבוצת הרוב, אלא גם ל"גבולות הגזרה" שנתפרו עבור זהותן האתנו-מגדרית. לחשש זה ראו KENJI YOSHINO, COVERING: THE HIDDEN ASSAULT ON OUR CIVIL RIGHTS 145–147 (2007). לטיעון זה בהקשר המקומי ראו ליהי יונה "מעבר למעבר לגן ולג'ונגל": על עלייתו של שיח ההבדל בתיאוריה המזרחית "מעשי משפט" יא 77, ה"ש 38 (2020). לדיונים הפמיניסטיים הנוקבים על מהותנות שתרמו לפיתוחה של גישת ההצטלקיות, אשר רגישה לשילוב מיצבים, ראו, לדוגמה, CRESSIDA J. HEYES, LINE DRAWINGS: DEFINING WOMEN THROUGH FEMINIST PRACTICE (2000).
- 61 בהקשר זה אני מאמצת את נקודת-המבט הפוסט-קולוניאלית היוצאת מתוך תפיסה של אפיסטמולוגיה מזרחית, כזו אשר מכירה במגוון של עמדות פוליטיות וחברתיות ואינה מדברת על "מזרחיות" אחת. אלה שוחט "שבירה ושיבה: עיצוב של אפיסטמולוגיה מזרחית" *חזות מזרחית* 45 (יגאל נזרי עורך 2005).
- 62 ראו Angela P. Harris, *Race and Essentialism in Feminist Legal Theory*, 42 STAN. L. REV. (1990) 581, 585 (המבקרת את המהותנות בטקסטים "לבנים" מכוננים של קתרין מקינון ורובין ווסט מתוך מיקום של פמיניזם שחור). כן ראו מוצפי-האלר "אשכנזייה שנשבתה", לעיל ה"ש 28, בעמ' 273–274. להבנה של מזרחיות כזהות סטרוקטורלית, ולא כזהות אונטולוגית, ראו גם יונה, לעיל ה"ש 60.
- 63 על כך ראו Motzafi-Haller, *Mizrahi Women*, לעיל ה"ש 32, בעמ' 727–729, המציעה לפתור את הקושי של עצם ההתייחסות לקטגוריה נבדלת של נשים מזרחיות, במקום לעשות לה פרובלמטיזציה, באמצעות התיאוריות של גיאטרי ספיבק והומי באבא. כן ראו ביטון "מזרחים במשפט", לעיל ה"ש 2, בעמ' 465; Gayatri Chakravorty Spivak, *The Post-Colonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues* (1990); Gayatri Chakravorty Spivak, *Subaltern Studies: Deconstructing Historiography*, in *IN OTHER WORLDS: ESSAYS IN CULTURAL POLITICS* 197, 205 (1988).

ההיררכיות ועולם המשמעויות שמיוחסים לקטגוריות האתניות ואשר הובילו להעדפת האינטרסים וחוויות החיים של נשים אשכנזיות.⁶⁴

כיצד ייראו אפוא "כליה של הגברת" במשפט הישראלי? כדי לבקר ולמגר לא רק את הסדר הפטריארכלי, אלא גם את הגוונים המוגזעים המותכים אל תוכו, יש להרכיב את משקפי התלת-מימד של הפמיניזם המזרחי ולהתבונן במשפט דרך נקודות-המבט של השוליים. הפריזמה הפמיניסטית-המזרחית מאפשרת להבחין בפסיפס מורכב וצבעוני יותר של זהויות, בדיכוי רב-צירי ובחברות החופפת של נשים בכמה קטגוריות-השתייכות מצטלבות. במילים אחרות, אם עד עתה העמיד הפמיניזם המשפטי במרכז התיאוריה המקומית את הכלי המתודולוגי של "שאלת האישה",⁶⁵ הגיעה שעתה של "שאלת איזו אישה", דהיינו, איזו אישה נפגעת מכללים משפטיים ניטרליים לכאורה שבפועל מכפיפים אותה לנטלים לא-פרופורציונליים, ואיזו אישה נשכרת מהטבות משפטיות שמתיימרות להיות כלל-נשיות.⁶⁶

דוגמה מאירת-עיניים באשר לאופן שבו המתודולוגיה של "שאלת איזו אישה" מסייעת לתת נראות לנשים חסרות שם היא חובת הייצוג ההולם הקבועה כיום בחוק שיווי זכויות האשה.⁶⁷ דוגמה זו מבטאת מודעות נדירה בנוף החקיקה הסטטוטורית לזהות הממוקפת של נשים, אשר מכירה לא רק בנשיותן, אלא גם בהיבטים אחרים של אנושיותן, כגון מוצאן האתני וזהותן הלאומית. ככלל, הנורמות הספורות שענינו הסדרים של העדפה מתקנת בחקיקה הישראלית ביקשו לקדם ייצוג נשי "הולם" מבלי לגלות רגישות ל"היבט המגזרי שבין קבוצות נשים שונות".⁶⁸ נורמות אלו, הגם שאינן ניטרליות מבחינה מגדרית, הן ניטרליות מבחינה מגזרית, ולפיכך מתפענחות במציאות המשפטית-החברתית כחילופי גברי של גברים אשכנזים בנשים אשכנזיות.⁶⁹ לעומת זאת, תיקון מס' 4 לחוק שיווי זכויות האשה משנת 2005 הוא תרגיל מאלף

64 השוו, למשל, להצעה החשובה של Crenshaw, *Mapping the Margins*, לעיל ה"ש 24, בעמ' 1299–1296. באותו אופן, אין כוונתי לטעון למהות אשכנזית מהותנית והומוגנית או להתכחש לריבוי של זהויות אשכנזיות. בהגדרת האתנוס האשכנזי כוונתי במאמר היא ל"אשכנזיות הגמונית" במובנה כ"נקודה הארכימדית אשר מולה מתגבשים שאר התרבויות, הקבוצות והכוחות במדינה". ראו ברוך קימרינג **קץ שלטון האחוסלים** 12 (2001). כן ראו אורנה שוין-לוי "אבל אני לא רוצה לעצמי זהות אתנית": גבולות חברתיים ומחיקתם בשיחים עכשוויים של אשכנזיות **תיאוריה וביקורת** 33, 101 (2008).

65 ראו את המאמר המכונן Katharine T. Bartlett, *Feminist Legal Methods*, 103 HARV. L. REV. 829 (1990). לדיון ב"שאלת האישה" בהקשר המקומי ראו דפנה ברק-ארוז "פרשנות פמיניסטית" **המשפט** טז 37 (2011).

66 קארין כרמית יפת "מזרחיות, מגדר ומשפט: על אזרחות אימהית ואימהות מזרחית בדיני ההפל(י)ה" **עיוני משפט** מא 689, 703–704 (2019) (להלן: יפת "מזרחיות, מגדר ומשפט").

67 הדוגמאות הפרדיגמטיות לחובת ייצוג הולם הלוקה בעיוורון הצטלבותי הן ס' 15א(א) לחוק שירות המדינה (מינויים), התשי"ט–1959, וס' 18א(א) לחוק החברות הממשלתיות, התשל"ה–1975.

68 בג"ץ 2475/09 **עמותת איתך משפטניות למען צדק חברתי נ' שר הפנים** (נבו) 21.1.2010.

69 הכרה בכך באה לידי ביטוי, למשל, בהצעת חוק החברות הממשלתיות (תיקון – ייצוג הולם), התשס"ט–2009, פ/865/18, הקוראת להבטיח ייצוג הולם למגוון נשים בדיקטוריונים של חברות ממשלתיות, בהינתן ש"בתוך הנשים קיימות קבוצות שונות אשר אינן זוכות לייצוג הולם על אף העובדה כי הייצוג ההולם נוגע גם אליהן; בין הקבוצות הללו נשים ערביות, דרוזיות, צ'רקסיות, אתיופיות, חרדיות ונשים ממוצא מזרחי".

בתיקון ההעדפה הגברית ההיסטורית, לראשונה לא באמצעות מתן ייצוג לנשים המשתייכות לקבוצת הרוב ההגמונית בלבד, בדורשו "ביטוי הולם, בנסיבות הענין, לייצוגן של נשים ממגוון קבוצות האוכלוסיה" בוועדות בדיקה ממשלתיות, בוועדות חקירה, בוועדות ציבוריות ובצוותים לעיצוב מדיניות לאומית.⁷⁰ אכן, הדיונים הפרלמנטריים סביב תיקון תקדימי זה גילו רגישות מבורכת לפגיעות ההצטלבות של נשים מוחלשות, המיתרגמת, בין היתר, להדרתן של נשים מזרחיות מצומתי הכוח וממרכזי העשייה הציבורית. כך, למשל, בדיון ההכנה לקריאת השנייה והשלישית של התיקון, שהתקיים בישיבת הוועדה לקידום מעמד האישה, יצקה חברת הכנסת יולי תמיר, ממובילות התיקון, תוכן קונקרטי בדמות האישה שחובת הייצוג המגוון חווה:

המטרה היא, שימנו אישה ערבייה, אישה מזרחית או אישה מהפריפריה, על מנת שלא כל הזמן יפנו לאותו מאגר מצומצם של נשים... מי שנהנה מהפתיחות שקיימת במקומות מסוימים, אלה בדיוק אותן נשים כל הזמן. יש בזה טעם לפגם. הנשים צריכות לראות את הזירה הנשית בצורה יותר מגוונת ויותר מדויקת, כדי שנוכל להכניס גם נשים אחרות למעגל מקבלי ההחלטות.⁷¹

אולם רטוריקה רמה זו התגלתה כחלולה בעת יישום התיקון הלכה למעשה, משום שהקריאות למינוי נשים "מגוונות" לא תורגמו ככלל לדרישה לייצוג נשים מזרחיות. כך, למשל, ארגוני נשים עתרו לבג"ץ בדרישה למנות נשים ערביות – אך לא נשים מזרחיות – לוועדה לשינוי כלכלי-חברתי, היא ועדת טרכטנברג,⁷² וכך גם למועצה הציבורית לשילוב וקידום נשים בעבודה, אשר בין אחד-עשר חבריה כבר נכללה אישה ערבייה אחת. לדידן של העותרות, הרכב מועצה שאינו משריין לפחות שלושה מקומות לנשים ערביות הוא בבחינת ייצוג-חסר ש"אינו מראה רגישות כלשהיא למצבן של הנשים הערביות בשוק העבודה".⁷³ אולם טיעון דומה ניתן להפנות באותה מידה של תוקף כלפי העתירה עצמה, שאינה מגלה רגישות להצטלבות של מיקומי-שוליים המונכחת במציאות חייהן של נשים מזרחיות, אשר חלק לא-מבוטל מהן משתייכות לפריפריה הגיאוגרפית בישראל וסובלות אף הן מקשיי השתלבות והפליה מרובה בשוק העבודה.⁷⁴ נתונים עדכניים מהעשור השני של המאה העשרים ואחת מראים כי נשים

70 ראו ס' 126 (ב) לחוק שיווי זכויות האשה (ההדגשה הוספה). לניתוח מקיף של תיקון זה ראו תירוש וטהון אשכנזי, לעיל ה"ש 22.

71 פרוטוקול ישיבה מס' 196 של הוועדה לקידום מעמד האישה, הכנסת ה-16, 3–4 (12.7.2005).

72 בג"ץ 5980/11 עמותת איתן משפטניות למען צדק חברתי נ' ראש ממשלת ישראל (נבו) (28.8.2011).

73 ראו, למשל, בג"ץ 10038/09 עמותת איתן – משפטניות למען צדק נ' שר התעשייה, המסחר והתעסוקה, פס" 3 (נבו 8.2.2010). העתירה נדחתה על הסף בשל אי-מיצוי הליכים.

74 ראו, למשל, Dahan-Kalev, *Tensions*, לעיל ה"ש 28, בעמ' 674–675. עוד ראו, לאחרונה, יערה מן אפליה מרובה בישראל – המלצות לשינוי מדיניות 5–7 (שדולת הנשים בישראל, 2018) <https://bit.ly/3N4XDJ5>. דוגמה להכרה משפטית בהפליה האתנית הפנים-יהודית כלפי מזרחים בשוק התעסוקה היא פרשת תע"א (אזורי ת"א) 3816-09 מלכה – התעשייה האווירית לישראל בע"מ (נבו 2.8.2013), שבה נפסק כי התובע הופלה לרעה מחמת מוצאו מאחר שמועמדו לתפקיד פרמדיק נפסלה על הסף בשל מוצאו המזרחי. גם נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה,

אשכנזיות מרוויחות יותר מנשים מזרחיות, וכי הפער בשכרן השעתי עומד על כ-19%. נוסף על הפערים המשמעותיים בשכר, נשים מזרחיות מרוכזות לרוב במקצועות "צווארון ורוד", ואף סובלות מאבטלה בשיעורים גבוהים יותר לעומת אחיותיהן האשכנזיות.⁷⁵ לא ברור אפוא מדוע הסעד המבוקש בעתירה פסח על הצורך במתן "ביטוי הולם" גם לנשים מזרחיות – הן בהתחשב במזרחיזציה של העוני, ולא רק בפמיניזציה שלו, והן בהתחשב בחשיבותו של הקול הנשי-המזרחי ליצירת פרספקטיבה פוליפונית ומגוונת לטיוב תהליך קבלת ההחלטות.⁷⁶ אכן, שיתופן של נשים מקבוצות-זהות שונות בהחלטות המתקבלות על-אודות חייהן, שיאפשר לתכלול את נקודת-מבטן והאינטרסים שלהן לצורך קבלת החלטות מושכלות ומידועות יותר, הוא אחד המרכיבים המרכזיים של פוליטיקה של הכרה.

דוגמה נוספת מן העת האחרונה היא עתירה משותפת שהגישו שלושה עשר ארגוני חברה אזרחית בדרישה למנות "נשים ממגוון קבוצות האוכלוסייה" בכל צוותי המומחים המופקדים על קביעת מדיניות ההתמודדות עם מגפת הקורונה. "ייצוג מגוון" נוסח בעתירה כלשון רחבה לכאורה, ככולל "נשים מקבוצות שיש להן תת ייצוג בולט במוקדי קבלת ההחלטות", אולם בפועל הוא הוגבל לדרישה למינורי נשים ערביות ונשים חרדיות בלבד.⁷⁷ לפי פרשנותם של הארגונים העותרים, נשים מזרחיות אינן קיימות כקטגוריה פנים-מגדרית עצמאית שיש להבטיח כי קולה יישמע, וייצוגן אינו רלוונטי לדרישת המגוון הסטטוטורית שבחוק שיווי זכויות האשה.

דוגמאות אלו מראות כי הוראות חוק מיטיבות עלולות להתרוקן מתוכן אם לא נלווית להפעלתן תודעה פמיניסטית-מזרחית מפענחת שתדריך את יישומן המשפטי. דוגמאות אלו אף

שהצטרפה להליך כידידת בית-הדין, הדגישה כי "אפליית מזרחים הינה תופעה קיימת שיש לה ביסוס מחקרי ואקדמי מוצק, אך היא אינה זוכה להכרה חברתית או משפטית והדבר מונע בפועל את האפשרות לתקנה. הנציבות ציינה כי הסיבות להיות התופעה 'נסתרת מהעין' הן ראשית הדמיון בין סוגי האוכלוסיות השונים, ושנית האמונה הרווחת כי מדינת ישראל הינה מדינה דמוקרטית, מתקדמת ומודרנית. הדבר מביא לבלבול ולהכחשה של טענת האפליה, דבר ההופך את אפליית המזרחים ל'קשה לריפוי'. עם זאת, יש לצאת מנקודת הנחה כי אפליית מזרחים בכלל הינה תופעה קיימת, ועל בית הדין להירתם למאבק בה. במסגרת זו יש לקחת בחשבון כי 'מזרחים סובלים מדפוס נמשך והולך של נחיתות בשוק העבודה... לרבות בשלב הקבלה לעבודה. הנציבות מצטטת בהקשר זה מחקרים שלמדו כי 'לאשכנזים סיכוי גדול יותר ב-34% להתקבל לראיון עבודה מאשר למזרחים', וכי 'מועמד אשכנזי יצפה בממוצע לקבלת תגובה אחת בקירוב על כל 2 מודעות דרושים שאליו יגיב, לעומת מועמד מזרחי, אשר בממוצע יקבל תגובה אחת על כל 3 מודעות דרושים שאליו יגיב' (שם, פס' 49-50). לממצאי מחקר שלפיו מועמדים בעלי שם משפחה מזרחי יזכו פחות בזימונים לריאיון ראו דורית ששון האם סיכויי התעסוקה של גוינברג וברנשטיין גבוהים משל בוזגלו ואבוקסיס? ניסוי על אפליה בשוק העבודה בישראל על רקע מוצא אתני ומגדר (המכון למחקר כלכלי בישראל על שם מוריס פאלק, פרסום מס' 26, 2006).

75

ראו מן, לעיל ה"ש 74.

על החשיבות של ייצוג נשים ממגוון של זהויות ונקודות-מבט לשינוי התרבות הפוליטית ולעיצוב מדיניות תומכת נשים ראו תירוש וטהון אשכנזי, לעיל ה"ש 22, בעמ' 209-211.

76

ראו ניסוח הצו על תנאי לעתירה וכן בג"ץ 2541/20 עמותת איתן משפטניות למען צדק חברתי נ' ראש הממשלה, פס' 5-6 לפרק המבוא (נבו 19.4.2020) (עתירה למתן צו על-תנאי). לפסק-הדין ראו בג"ץ 2541/20 עמותת איתן משפטניות למען צדק חברתי נ' ראש הממשלה (נבו 26.5.2020).

77

מראות כי דווקא הדיכוי הסמוי שנשים מזרחיות חוות, השונה מהדיכוי הגלוי שנשים פלסטיניות-ערביות חוות, יוצר דה-לגיטימציה להכרה בהן כקטגוריה פוליטית תוך-נשית פנים-יהודית הראויה להגנה משפטית. באופן פרדוקסלי, כפי שטענה יפעת ביטון בנוגע למזרחים המופלים דה-פקטו אך לא דה-יורה, החמקמקות המתעתעת של הדיכוי היא שמחריפה את מצבן של נשים מזרחיות ומקשה על פיתוח כלים מותאמים להתמודדות עם הפליה שנתרת שקופה, מוכחשת ובלתי-משוימת.⁷⁸ הנה כי כן, "שאלת איזו אישה" מוגבלת בדמיון הפמיניסטי-המשפטי בעיקר לאישה הפלסטינית-הערבייה, באופן שתורם לשקיפות הנמשכת של נשים מזרחיות.

3. בין הדרה להכלה – גבולות הגזרה המגזריים של הפמיניזם המזרחי

הפמיניזם של הגל השלישי קורא, כפי שראינו, לאחדות בין נשים אך לא לאחדות בין נשים. מקריאה זו נגזרת התובנה שגם הנשים הלא-הגמוניות אינן הומוגניות, ושאי-אפשר להתייחס אליהן כאל קטגוריה אוניוורסלית או לייצר חלוקה דיכוטומית של נשים אשכנזיות מול נשים "אחרות". האם הפמיניזם המזרחי יכול וצריך לכלול את כלל הנשים הלא-הגמוניות הסובלות משוליות נשית? התשובה לכך היא מורכבת, ונגזרת, בין היתר, מהבנת מנגנוני הדיכוי וההפליה הפועלים על כל קבוצה, ומן היכולת להכיר את נסיון החיים המובחן של נשים אלו, על מצוקותיהן הייחודיות, ולהזדהות עימו. אשרטט להלן כמה קווי חשיבה ראשוניים. טלו, למשל, נשים ממוצא אתיופי. קיים דמיון רב במבנה של בסיסי הדיכוי שהן חולקות עם נשים מזרחיות, וזאת על רקע מגדר, מוצא, תרבות, מעמד ואף צבע עור – הבדל ביולוגי שנוסח בישראל במונחים של פער תרבותי, ואשר משמש גבול סמלי בהבניה של מדרגים חברתיים.⁷⁹ אף שאין מדובר בחוויה נשית זהה, כמובן, השוני בין חוויית ההפליה של נשים מזרחיות לבין זו של נשים ממוצא אתיופי נחזה כעניין של כמות, דהיינו, של מינון ועוצמה, ולא כעניין של איכות.⁸⁰ דומה כי ההצטלבות המקבילה של מבני הדיכוי ורקען הלאומי הזהה של שתי קבוצות

78 ביטון "על טיבה וטובה של הפליה", לעיל ה"ש 8.

79 על כך ראו אורי בן-אליעזר "כושי סמבו, בילי-בילי-במבו": כיצד יהודי הופך שחור בארץ המוכתרת "גזענות בישראל" 130, 133 (יהודה שנהב ויוסי יונה עורכים 2008). מעניין שגם בארצות-הברית של ראשית המאה העשרים נתפסו יהודים כ"שחורים", ורק בהמשך "הולבנו" בתודעה הכללית. ראו יהודה שנהב ויוסי יונה "מבוא: גזענות מהי?" *גזענות בישראל* 13 (יהודה שנהב ויוסי יונה עורכים 2008); Nissim Mizrahi & Hanna Herzog, *Participatory Destigmatization Strategies Among Palestinian Citizens, Ethiopian Jews and Mizrahi Jews in Israel*, 35 ETHNIC & RACIAL STUD. 418 (2012).

80 על כך שהפליה מחמת צבע עור, הממלאת תפקיד חשוב בדיכוי של יהודים ממוצא מזרחי או אתיופי, היא עניין של דרגה, ראו תא"מ (שלום ת"א) 43168/05 *צדוק נ' חברת שבח שלוש בע"מ*, פס' 29–30 לפסק-הדין (נבו 2009.9.26): "התופעה האמורה, שבמסגרתה מי שעורם כהה-יותר חשופים-יותר להפליה גזעית – היא מן המפורסמות... בכלל זה, מן המפורסמות כי אנשים ממוצא אתיופי, שעורם כהה יותר, סובלים בישראל מהפליה יותר מאשר יהודים ממוצא מזרחי-תיכוני, צפון-אפריקאי או אסיאתי (להלן: 'מזרחיים'), שעורם שחום אך בהיר יותר; לרבות מידיהם של אנשים ממוצא מזרחי". כן ראו שם, פס' 32 לפסק-הדין: "דווקא לנוכח המכנה הלאומי המשותף לעדות אלה – לא ניתן להתעלם ממקומו של ההבדל האופייני בצבע-העור במסגרת התופעה האמורה".

פנים-מגדריות אלו מייצרים סולידריות נשית, שותפות אינטרסים וקר נרחב לפעולה משותפת. אכן, גם נשים ממוצא אתיופי וגם נשים מזרחיות נוטות להשתמש בבסיסים חוקיים דומים כדי לתרגם את הפגיעה בהן לסעד משפטי. דוגמה לכך היא השימוש בבסיס האנטי-הפלייתי של ארץ מוצא או בקטגוריה הפסיקתית המומצאת של "צבע עור" כדי לתבוע בגין יחס שונה במתן שירותים ציבוריים – יחס שמקורו בגוון העור הכהה של נשים משתי הקבוצות ואשר משמש פרוקסי לאבחון פנוטיפי של מזרחים.⁸¹ דוגמה נוספת היא השימוש בכלי החוקי של תביעות לשון הרע כדי למשפט השפלה על רקע צפיפות הפיגמנטים הכהה של נשים מזרחיות ונשים ממוצא אתיופי.⁸²

חשוב להדגיש, עם זאת, כי בעוד ההפליה כלפי נשים ממוצא אתיופי היא ללא ספק בוטה יותר מבחינה חברתית, מצבן מבחינה משפטית נוח יותר באופן פרדוקסלי, מאחר שלגבי הפלייתן לא התפתחה מסורת של דה-לגיטימציה הנגזרת מפרדיגמת עוורון-הצבעים.⁸³ בניסוח אחר, העובדה שהפיוזיונמיה שלהן אינה מזכה אותן ביתרון העבירות (passing), המאפשר לנשים מזרחיות רבות להתמזג אל תוך הקבוצה ההגמונית, צובעת בגוונים עזים יותר את ההפליה כלפי נשים ממוצא אתיופי, ואינה מאפשרת לה להיות מוכחשת ובלתי-נראית.⁸⁴ דוגמה למודעות לפגיעותו של המיעוט האתיופי מגולמת במדיניות ההעדפה המתקנת שמונהגת בשירות הציבורי, במשרד המשפטים ובבית-המשפט העליון באשר לפרקטיקה של מינוי העובדות והעובדים ובחירת המתמחים והמתמחות. השקלול של מגוון מגזרי מיתרגם להבטחת

81 על המצאת הקטגוריה "צבע עור", שמרדדת את הזהות המזרחית ואת שיח ההבדלים המורכב בין מזרחים לאשכנזים לכדי מדד שטוח וחד-ממדי של צפיפות הפיגמנטים בתאי העור, ואשר גורמת נזק דיסקורסיבי רחב למאבק המזרחי לשוויון, ראו ביטון "מזרחים במשפט", לעיל ה"ש 2.

82 ראו, למשל, ת"א (שלום ת"א) 11138/05 **שלו נ' שפע** (נבו 6.11.2006), שדן במקרה שבו כינה אחד ממנהליה של רשת בתי הקפה "ארומה" את מתאמת שירות הלקוחות בחברת כלמוכיל בע"מ בכינויים "כתם שחור", "אשה שחורה ונחותה" ו"אפס". בית-המשפט פסק כי "האמירות פוגעות בתובעת, בהיותה אשה ממוצא מזרחי, והדברים שהטיח בה הנתבע אשר לצבע עורה והניסיון להשפילה על רקע זה מהווים לשון הרע כמשמעות המונח בחוק". שם, פס' 2 בהחלטה. כן ראו ת"א (שלום הרצ'י) 9567-05-18 **גרעון נ' דהאן וקנין** (נבו 30.7.2020) (כינוי אישה ממוצא אתיופי "כושית" ו"אתיופית מסריחה" עולה כדי לשון הרע, שכן אלה ביטויים גזעניים המשפילים אותה על רקע מוצאה וצבע עורה).

83 השוו דהאן-כלב "מנוחשלות", לעיל ה"ש 27, בעמ' 278. כן ראו Henriette Dahan-Kalev, *The Gender Blindness of Good Theorists: An Israeli Case Study*, 4(3) J. INT'L WOMEN'S STUD. 126 (2003).

84 יתרון העבירות בא לידי ביטוי במאמרה החשוב של הנרייט דהאן-כלב "כמה שאת יפה, לא רואים שאת מרוקאית" **מורות בישראל: מבט פמיניסטי** 174 (מיכל צלרמאיר ופנינה פרי עורכות 2002). עוד ראו בהקשר זה Orna Sasson-Levy & Avi Shoshana, "Passing" as (Non)Ethnic: The Israeli Version of Acting White, 83 SOCIOLOGICAL INQUIRY 448 (2013) מעניין שיתרון העבירות עשוי להתגלות כמלכוד המחבל במאבק הפוליטי גם במובן אחר, הנוגע בדינמיקה הפנימית של הקבוצה ומוביל להתרופפות הזיקות הפסיכולוגיות והרגשיות בקרב חבריה וחברותיה. לגישתו של ברוס אקרמן, בין פוטנציאל היציאה מן הקבוצה לבין הניעה להביע קול מחאה שורר משחק סכום אפס – האפשרות להתארגן סביב גרעין משותף תלויה במידה רבה בנעילת השערים המבחינים בין קבוצת המיעוט לקבוצת הרוב. ראו Bruce A. Ackerman, *Beyond Carolene Products*, 98 HARV. L. REV. 713, 730 (1985).

"ייצוג הולם" של המיעוט האתיופי והמיעוט הערבי (וכן של א/נשים עם מוגבלויות), אך לא של נשים ומזרחים.⁸⁵ באופן זה נשים ממוצא אתיופי הן מוטבות ישירות של מדיניות אשר נשים אשכנזיות ונשים מזרחיות מודרות ממנה. דא עקא, הגזרה השווה שנמתחת בין שתי הקבוצות הפנים-מגדריות האחרונות מבוססת על הנחת דמיות כוזבת וחלולה שתוצאותיה הן אי-הכרה בצורך במדיניות העדפה מתקנת גם כלפי נשים מזרחיות. כך, בחינת הייצוג הנשי בקרב הרכב המתמחים במערכת בתי-המשפט מעלה כי בית-המשפט העליון שומר על איזון מגדרי וכי בתי-המשפט המחוזיים אף מצטיינים ברוב נשי.⁸⁶ אולם נתונים מרשימים אלו מסתירים את מרכיבי הזהות האחרים של הרכב המתמחים הנשי. אומנם, באורח לא-מפתיע, לא מתבצע פילוח נתונים על בסיס אתני,⁸⁷ אולם מן הנתון כי "סטודנטים מערי פריפריה" אינם חלק מהפרופיל השגור של המתמחה בבית-המשפט העליון, ומן המתאם ההדוק בין הקטגוריות עדה, מעמד ומרחב בישראל,⁸⁸ ניתן ללמוד כי הייצוג המגדרי ההולם הוא של נשים לבנות ממרכז הארץ.

85 למקור המשפטי למדיניות ההעדפה המתקנת במינוי מתמחים במשרד המשפטים ראו "העדפה מתקנת" משרד המשפטים (5.12.2013). <https://bit.ly/3N6byP4>. אין זה המקום להידרש לפרטיה של מדיניות זו, ויצוין רק כי מדובר בתקן תלוי-רוטציה וכי המתמחה המתקבלת על בסיס תקן זה מסומנת מראש בתוך בית-המשפט כמתמחה של העדפה מתקנת, ולא כמתמחה "רגילה" המזוהה עם לשכה מסוימת אחת, הגם שבפועל היא עושה עבודה ככל המתמחים האחרים. המקור לתקן ההעדפה המתקנת בבית-המשפט העליון הוא כנראה נוהל המבוסס על יישום הוראות ס' 15א(א) לחוק שירות המדינה (מינויים), שלפיו "בקרב העובדים בשירות המדינה, בכלל הדרגות והמקצועות, בכל משרד ובכל יחידת סמך, יינתן ביטוי הולם, בנסיבות הענין, לייצוגם של בני שני המינים, של אנשים עם מוגבלות, של בני האוכלוסיה הערבית, לרבות הדרוזית והצ'רקסית, של מי שהוא או שאחד מהוריו נולדו באתיופיה, של בני האוכלוסייה החרדית ושל עולים חדשים".

86 כד. למשל, מנתונים שמסרה הנהלת בתי-המשפט לתנועה לחופש המידע בשנת 2016 עולה כי בבתי-המשפט המחוזיים מתמחות 18 נשים, לעומת 13 גברים, ובבית-המשפט העליון מתמחות 25 נשים, לעומת 27 מתמחים גברים. ראו "יצוג הולם? בעליון מעדיפים מתמחים יהודים שלמדו באוניברסיטת תל אביב או בעברית" **התנועה לחופש המידע** (20.9.2016). www.meida.org.il/?p=6490 (להלן: התנועה לחופש המידע). דפוס זה מזכיר את הפרופיל הנשי של השופטות המכהנות בבית-המשפט העליון. למרות הייצוג הנשי המרשים במוסד, שהובל על-ידי שלוש נשיאות, כלל השופטות בבית-המשפט העליון לדורותיו היו נשים אשכנזיות. ראו גלית גולדמן **בחירת שופטים לבית המשפט העליון – האם קיימת העדפה למינויים של יוצאי אשכנז וגרמניה על פני מזרחיים?** (עבודה בקורס "פוליטיקה ומשטר בישראל", אוניברסיטת תל-אביב – החוג למדע המדינה 2012), זמין בכתובת goo.gl/DjEJk (מראשית תולדותיו של בית-המשפט העליון מונו רק 5 שופטים ממוצא מזרחי מתוך 64 שופטים (ומאז פורסם המחקר מונו 2 שופטים מזרחים נוספים), ובין 18 השופטים שמונו כשופטי עליון זמניים לא נכלל ולו שופט מזרחי אחד).

87 הנתונים כוללים חלוקה של המתמחים בבית-המשפט העליון ובבתי-המשפט המחוזיים לפי מין, לאום, מוסד לימודים, מקום מגורים והתואר האקדמי, אך לא לפי המוצא האתני (ואף לא לפי מקום מגורים מקורי לפני המעבר לצורך לימודים בערים הגדולות). ראו התנועה לחופש המידע, לעיל ה"ש 86. כן ראו הנתונים שפורסמו אצל רויטל חובל "המתמחה המועדף על בית המשפט העליון: גבר יהודי, בוגר העברית או ת"א" **הארץ – משפט ופוליטיקה** (29.6.2015). <https://bit.ly/3Iq6otB>.

88 על הקישור בין מעמד למוצא ראו יפת "מזרחיות, מגדר ומשפט", לעיל ה"ש 66. על הקישור בין מוצא למיקום גיאוגרפי ראו אורן יפתחאל "בינוי אומה וחלוקת המרחב ב'אתנוקרטיה הישראלית': התיישבות, קרקעות ופערים דתיים" **עיוני משפט** כא 637 (1998); אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדר "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי" **תיאוריה וביקורת** 16, 67.

כך, מדיניות ההעדפה המתקנת, אשר אינה משקללת שוליות מרובה על רקע מוחלשות סוציו-אקונומית ופריפריאליות גיאוגרפית, מייצרת שקיפות של הקטגוריה המזרחית,⁸⁹ ונותרת עיוורת לדרך שבה תקן שאמור לערוך תיקון אינו מאפשר הגוונה אמיתית של המערכת ומייצר הדרה לא-מכוונת של נשים מוחלשות.

סוגיה סבוכה יותר היא מערכת היחסים בין הפמיניזם המזרחי לנשים פלסטיניות-ערביות, הנעות על קווי התפר שבין קטגוריות זהות המצטלבות בצומת שבין מגדר, לאום, דת, תרבות ומעמד.⁹⁰ נשים אלו סובלות במיוחד מדיכוי משולב הן כנשים הכפופות למבנה חברתי פטריארכלי במסגרת הקהילה השיוכית והן כמיעוט אתנו-לאומי במסגרת המדינה היהודית.⁹¹ הפמיניזם המזרחי, שמשווה לנגד עיניו את הזהות השסועה של האישה היהודייה-הערבייה, אינו יכול להתיימר לכלול את נסיון החיים הייחודי של האישה הפלסטינית-הערבייה, שמבוסס גם על דיכוי לאומי. אף ששתי קטגוריות נשיות אלו כפופות לעוול מגדרי אתנו-מעמדי ותרבותי, אין מדובר בשתי צורות זהות של אי-צדק, ואף קשה לטעון לשותפות גורל ולאחדות אינטרסים בהיקף נרחב ביניהן.⁹² בניסוח אחר, מופעי הדיכוי שונים לא רק מבחינה כמותית,

- (2000). כן ראו אלון חספר **מקום ליד השולחן: על ההרכב החברתי של הרשות השופטת** 49 (עבודת-גמר לתואר "מוסמך במשפטים", אוניברסיטת תל-אביב – הפקולטה למשפטים (2018)). על הקישור בין מוצא, מעמד ומיקום גיאוגרפי ראו גיגי ואח', לעיל ה"ש 45, בעמ' 14.
- 89 שקיפות זו תמוהה במיוחד לנוכח הדיון הציבורי הער בשאלת איושו של "הכיסא המזרחי" בבית-המשפט העליון – דיון המלמד על החשיבות המיוחסת לגיוון אתני פנים-יהודי ועל ההכרה במזרחים כמגזר מובחן שיש להידרש ולו לייצוג סמלי שלו במערכת בתי-המשפט. לדיון בביקורת על הרכב בית-המשפט העליון (ובשנים האחרונות על הרכבן של כלל הערכאות השיפוטיות), שהומשה באופן היסטורי בעיקר באמצעות "פרקטיקת הכסאות" ובשנים האחרונות התפשטה אל קבוצות נוספות (למשל, הכללה חלקית של יהודים ממוצא אתיופי בביקורת המזרחית על הליכי מינוי שופטים), ראו חספר, לעיל ה"ש 88. לעיון במחקרים שעסקו בין היתר בשיקולים עדתיים בבחירת שופטי בית-המשפט העליון ראו רון הריס **המשפט הישראלי – השנים המעצבות: 1948–1977** פרק חמישי (2014); נתן ברון "פרשת 'מסמך השופטים החסוי': מבט נוסף על הקמת מערכת השיפוט הישראלית בשנת תש"ח (1948)" **קתדרה** 115, 195 (2005); ניר קידר "בן-גוריון והמאבק למינוי שופט ממוצא ספרדי לבית-המשפט העליון" **מחקרי משפט** יט 515 (2003).
- 90 ראו, למשל, Hanna Herzog, 'Both an Arab and a Woman': Gendered, Racialised Experiences of Female Palestinian Citizens of Israel, 10 Soc. IDENTITIES 53 (2004).
- 91 הודא רוחאנא "על פמיניזם וזהות לאומית/דתית – מנסיון של נשים פלסטיניות בישראל ומוסלמיות בהודו" **מחברות עדאלה** 1, 21 (1999).
- 92 ראו, למשל, את דבריה הנוקבים של הפמיניסטית הפלסטינית איה זינאתי, הטוענת כי הפמיניסטיות הישראליות באשר הן, כמכלול, מציגות נשים פלסטיניות כחלשות, ממשיות את הישראליות כמצילות אך לא ככובשות, ותובעות "מהפלסטיניות לשים בצד את כאבן הלאומי והפוליטי, כדי לשוט איתכן במסע חירות מזויף שמנציח את הכיבוש". הפמיניסטיות הישראליות, אולם לדידה, מטיפות מוסר לפמיניסטיות הפלסטיניות באשר לאופן ניהול מאבקן הפמיניסטי, אולם "אנחנו יודעות היטב איך לנהל את עצמנו, איך לדרוש ולקבל את הזכויות שלנו, מה להגיד ומתי". ראו איה זינאתי "אנחנו לא באותה סירה. מכתב לפמיניסטיות ישראליות" **פוליטיקלי קוראט** (6.11.2016). <https://bit.ly/3trkqv7>. אך ראו Smadar Lavie, *Mizrahi Feminism and the Question of Palestine*, 7 J. MIDDLE E. WOMEN'S STUD. 56, 64 (2011), הסבורה כי נשים פלסטיניות אזרחיות ישראליות ונשים מזרחיות חולקות מבנים דומים של פטריארכיה וצירים דומים של דיכוי מרובה הן על-ידי גברים ונשים אשכנזים והן על-ידי הגברים בקהילה השיוכית שלהן.

אלא גם מבחינה איכותית. כך, נשים מזרחיות ניצבות במיקום לימנילי במדינה היהודית, ומסמנות בזהותן השסועה את גבולות הקהילה בין שייכות לאחרות, כמי שנמצאות בתוכה ומחוץ לה בעת ובעונה אחת. ערביותן משמשת יסוד אשר ממגזע את המזרחים וממערב את האומה הישראלית.⁹³ ברם למרות האוריינטליזציה של היהודים-הערבים והפלסטינים-הערבים כאחד, הנחיתות המזרחית נתפסת כקונטינגנטית, כבת תיקון וכמותנית בשיקום תרבותי ובמחיקת המיקוף של שעטנו הזהירות המזרחי לצורך שיכוך המיקום הבעייתי של המזרחים בלאומיות הישראלית. לעומת זאת, השסע הלאומי מחולל את הפלסטינים-הערבים כ"אחר" הכרוני של הקולקטיב היהודי, והם מודרי-עד מהמפעל הציוני או מכל המשגה של אזרחות רפובליקאית.⁹⁴

יחסים מורכבים אלו בין דפוסי ההפליה והדיכוי של נשים פלסטיניות-ערביות ושל נשים יהודיות-ערביות מחייבים מענה מורכב. מחד גיסא, על הפמיניזם המזרחי להישמר מלהתיימר לשקף את סדר העדיפויות בחייהן של כלל הנשים בישראל, שכן הוא עלול ליפול למלכוד של הכללות כוזבות ושל ייצוג האינטרסים של נשים יהודיות או של הנשים הפריוילגיות מתוך קבוצת הנשים המוחלשות. כך, למשל, אפשר שנשים ממוצא אתיופי, מתוך מיקומן על הרצף של פוליטיקת הזהויות, יראו בנשים מזרחיות נשים לבנות "מדי", שמנכסות את קולן מבלי להיטיב להבין את מכלול רובדי הדיכוי שהן כפופות להן בחברה הישראלית.⁹⁵ אכן, אולי חשש זה, בצירוף העדרן המוחלט של נשים ממוצא אתיופי ממצבת הסגל האקדמי בפקולטות למשפטים בישראל, גורם לכך שהן נוכחות-נפקדות במחקר המשפטי ואין כמעט התייחסות לקהילה האתיופית, לנסיון חייה, לזיכרון ההיסטורי המיוחד לה או למופעי ההפליה, ההזרה והגזענות המופנים אל בניה ובנותיה.⁹⁶ הוא הדין לגבי פמיניסטיות פלסטיניות רבות, הסבורות

93 על כך ראו, למשל, אלה שוחט "זהויות שסועות: הרהורים של יהודייה-ערבייה" זיכרונות אסורים – לקראת מחשבה רבת-תרבותית 242 (להלן: שוחט "זהויות שסועות"); יהודה שנהב היהודים-הערבים – לאומיות, דת ואתניות 151–152 (2003).

94 שם, בעמ' 151–152; סמי שלום שטרית המאבק המזרחי בישראל – בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה: 2003–1948 42–46 (2004); Noura Erekat, *Whiteness as Property in Israel: Revival, Rehabilitation, and Removal*, 31 HARV. J. RACIAL & ETHNIC JUST. 69 (2015). על הדרת הערבים מהאזרחות הרפובליקאית ראו פלד, לעיל ה"ש 5; Shafir & Peled, לעיל ה"ש 5.

95 השוו צבי טריגר "תאוריות פמיניסטיות וזכויות להט"ביות" זכויות הקהילה הגאה בישראל: משפט, נטייה מינית וזהות מגדרית 81, 100 (עינב מורגנשטרן, יניב לושינסקי ואלון הראל עורכים (2016) ("חוויות שונות מצריכות תיאוריות שונות של הדיכוי ושל מיגורו").

96 לדוגמה מן העת האחרונה להכרה פסיקתית בהפליה כלפי יהודים ממוצא אתיופי ראו תע"א (אזורי ב"ש) 2858-08 שי – המועצה הדתית ערד (נבו 4.7.2016). במסגרת החלטה 1107 של הממשלה ה-34 "מדיניות ממשלתית לקידום שילובם המיטבי של יוצאי אתיופיה בחברה הישראלית – אישור תכניות משרד הביטחון וצה"ל, משרד הכלכלה והתעשייה, נציבות שירות המדינה, השלמת תכנית המשרד לביטחון הפנים והקמת צוות לטיפול בגזענות" (4.2.2016), בעניין הקמת צוות לטיפול בגזענות בישראל, הטילה הממשלה על מנכ"לית משרד המשפטים דאז, עו"ד אמי פלמור, להקים צוות בין-משרדי לגיבוש תוכנית פעולה להתמודדות עם תופעת הגזענות נגד יהודים ממוצא אתיופי. לדיון במופעים שונים של הפליה כלפי יהודים ממוצא אתיופי ראו משרד המשפטים הצוות למיגור הגזענות נגד יוצאי אתיופיה – דוח מסכם (2016) <https://bit.ly/3NiCTh8>.

כי תהום פעורה בין לבין פמיניסטיות ישראליות וכי הן "נמצאות בשתי סירות, שונות מהותית", במיוחד על רקע הדחיקת הדיכוי של הכיבוש. לדידן, שיתוף-פעולה נשי אינו אפשרי, שכן מאבקן הפמיניסטי של נשים פלסטיניות-ערביות כולל לא רק התנגדות לפטריארכיה, אלא גם התנגדות לכיבוש "והתנגדות לנשים שחושבות שיגאלו אותנו מהדיכוי בעוד הן עצמן לוקחות חלק בדיכוי שלנו, אך אין להן האומץ להכיר בכך".⁹⁷

מאידך גיסא, גישה המקדשת בדלנות נשית-מזרחית תיצר פריקולריזם משתק בתנועה הפמיניסטית, ותהפוך את הפמיניזם המזרחי לבן-דמותו של הפמיניזם ה"אשכנזי", שנתפס כקבוצת-אינטרס מגזרית. אכן, היו שביקרו את הפמיניזם המזרחי על כך שבניגוד לפמיניזם השחור, הוא אינו חותר לשנות מן היסוד את הסדר החברתי, ובמקום זאת מסכין עם משטר של כיבוש וגזענות כלפי הפלסטינים תושבי השטחים ומדכא בתורו נשים פלסטיניות-ערביות בישראל.⁹⁸ גישה כזאת אף חשופה לביקורת רבת העוצמה כלפי הפמיניזם של ההֶצְטֵלְבֵיּוֹת הגורסת כי הצורך להכיר במספר הולך וגדל של זהויות מובחנות מאיין אפשרויות לסולידריות נשית ומטיל בספק את היכולת לקדם מטרות פמיניסטיות של שחרור ושוויון מגדרי.⁹⁹ פמיניזם מזרחי המחויב לשינוי משפטי-מעשי, ולא רק לעיון תיאורטי-מושגי, צריך אפוא להכיל ריבוי של קולות, נקודות-מבט וחוויות נשיות, וזאת כדי למנוע פלגנות נשית ופרגמנטציה שוחקת של

97 זינאתי, לעיל ה"ש 92. תובנה נוספת, שעליה אני חבה תודה לפרופ' ביטון, היא שנשים אשכנזיות נהנות מפריבילגיה של טיפוח נשים פלסטיניות-ערביות, שכן הן מאיימות עליהן הרבה פחות מנשים מזרחיות, הקרובות יותר למרחבי ההקצאה והחלוקה של טובין משותפים. כמו-כן, טוענת ביטון, ברמה הסוציולוגית ניתן לראות כיצד גם לפמיניסטיות פלסטיניות עשויה להתאים יותר חבירה ל"בעלות הכוח" האשכנזיות מאשר חבירה ל"סולידריות של מדוכאות" עם נשים מזרחיות. אתגר נוסף שניצב בפני השאיפה לרקום ברית פמיניסטית מזרחית-פלסטינית נובע מההיסטוריה של שיח השלום השולט בישראל, המתנהל בניצוחו של השמאל הלבן והבורגני. סמדר לביא מתארת במאמרה את כלכלת השלום שהתגבשה סביב הסכסוך, שממנה ניזונים גם ארגונים פמיניסטיים-אשכנזיים. לדידה, רקימת הקשרים עם האחרות האולטימטיביות – הנשים הפלסטיניות – הכשירה את ביצור ההגמוניה הפמיניסטית-האשכנזית כלפי פנים ואת ההתנכרות כלפי האחרות השוכנת בקרבן – זו המזרחית – ומצוקותיה הארציות. הרומנטיזציה של סבלו של האחר הרחוק והזר אינה מחייבת פירוק אמיתי של מנגנוני הכוח והיוקרה וחלוקה שלהם מחדש, בעוד המאבק המזרחי מציף שסעים מעמדיים ואתניים שמציבים פמיניסטיות אשכנזיות בצד הכוחני של המשוואה. תהליכים סוציולוגיים ופוליטיים אלו פוערו אפוא מרחק פוליטי בין נשים מזרחיות לפלסטיניות. עם זאת, הביקורת על האידיאולוגיה הציונית, אשר מבנה ומפרקת קטגוריות אתניות בהתאם לצרכיה הפוליטיים, וחשיפת היסודות האוריינטליסטיים הצפונים בפמיניזם הלבן וההנחות האנדרוצנטריות המנחות את המאבקים האתניים, מכוננות מצע לשיתוף-פעולה חוצה גבולות בין פמיניסטיות מזרחיות לפמיניסטיות פלסטיניות. ראו Lavie, לעיל ה"ש 92.

98 שירן "מזרחיות ואחרות", לעיל ה"ש 27; סימון ביטון "מדוכאות ומדוכאות" מצד שני 4, 26 (1996) (להלן: ביטון "מדוכאות ומדוכאות"); רחלי אבידב פמיניזם "פוסט מודרני" בישראל: פמיניזם מזרחי (עבודת-גמר לתואר "מוסמך", אוניברסיטת חיפה – הפקולטה למדעי הרוח 2004); יאלי השש "כולנו יהודים: על 'זבל לבן', מזרחים ושוליות מרובה בתוך ההגמוניה" תיאוריה וביקורת 48, 249 (2017) (להלן: השש "כולנו יהודים").

99 לכתובה העוסקת בביקורת זו ראו Georgia Warnke, *Intersections Between Analytic and Continental Feminism*, STANFORD ENCYCLOPEDIA OF PHILOSOPHY (Aug. 22, 2018), <https://stanford.io/3ugq4Ly>.

קבוצות-זהות בקרב הפמיניזם הישראלי.¹⁰⁰ עליו אף להיות מודע למיצובן (positionality) של נשים יהודיות-ערביות כחסרות כוח אך כבעלות כוח מול נשים פלסטיניות-ערביות, ועל חברותיו להישמר מחיקוי מנגנוני הדיכוי שהופעלו כלפיהן ואשר הן בתורן מפעילות על אחיותיהן הלאומיות הממוצבות למטה מהן במדרג המגדרי.¹⁰¹

ברוח זו אני מציעה להבין את הפמיניזם המזרחי: הוא אומנם תיאוריה פריטיקולריסטית שבמרכזה הסובייקטיביות הספציפית של נשים מזרחיות, אך הוא גם חלק מגילום של מתודולוגיה כללית ורבת פנים המבקשת לפענח הצטלבות של מבני כוח ולתת מענה לנשים הממוקמות בצומת של מערכות דיכוי.¹⁰² לפי מסגרת פרשנית זו, הפמיניזם המזרחי מקפל בתוכו מחויבות לשיתוף-פעולה וסולידריות עם מנעד רחב של נשים שצירים חופפים של מדרגים חברתיים נוכחים בחייהן. כמימרתה הנוקבת של לורד, "איני חופשייה כל עוד קיימת אישה שאינה חופשייה, אף אם כבליה שונים מאוד משלי."¹⁰³ אכן, "כלייה של הגברת" נועדו לשרת לא רק נשים מזרחיות, אלא גם נשים מקהילות מוחלשות אחרות הממוקמות בפריפריה הכלכלית, הגיאוגרפית והתרבותית של החברה הישראלית. בהיותו התגלמות אחת של מסגרת-גג תיאורטית המבקשת להנכיח מופעים נשיים של שוליות מרובה, מחובתו של הפמיניזם המזרחי להכיר גם בפגיעות ההצטלבותית של נשים ממוצא אתיופי ושל נשים פלסטיניות-ערביות, ולשקלל את האינטרסים המובחנים שלהן כחלק מסדר-היום המזרחי-המשפטי.¹⁰⁴ אכן, תנועת "אחותי", למשל, המושתתת על עקרונות הפמיניזם המזרחי, חרתה על דגלה קידום נושאים של צדק כלכלי, חברתי ותרבותי וכן העצמת הסולידריות בין נשים מהמעמד הנמוך בשיח הציבורי בישראל. התרגום האידיאולוגי של חזון פמיניסטי זה לעולם המעשה התייחס

- 100 לדוגמה, החשש מפני פיצול זהויות עשוי להיות מתורגם לטענה שנשים פלסטיניות-ערביות אינן יכולות לייצג נשים דרוזיות ושנשים מוסלמיות מובחנות מנשים בדוויות וצ'רקסיות. לתיאור קולע של מלכוד הפרגמנטציה הזהותית ראו תירוש וטהון אשכנזי, לעיל ה"ש 22, בעמ' 218–219.
- 101 ראו שירן "מזרחיות ואחרות", לעיל ה"ש 27; ביטון "מדוכאות ומדכאות", לעיל ה"ש 98; אבידב, לעיל ה"ש 98; השש "כולנו יהודים", לעיל ה"ש 98.
- 102 לקריאה מרחיבה כזו בהקשר הישראלי ראו יונה, לעיל ה"ש 60, בעמ' 95. אולם נשמעו בהקשר זה גם קולות אחרים, המגבילים לכאורה את הפמיניזם המזרחי לתיאוריה פוליטית המכוונת להעצמת נשים מזרחיות. ראו, למשל, דהאן-כלב "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות", לעיל ה"ש 27, בעמ' 258 ("ההיגיון המנחה את הפמיניזם המזרחי הוא העצמתן של המזרחיות").
- 103 Lorde, לעיל ה"ש 1, בעמ' 134–135.
- 104 כך, למשל, הפמיניזם המזרחי מחויב לחשוף ולבקר את הדיכוי הרבייתי שאליו הוכפפו נשים אתיופיות במאה העשרים ואחת, בדומה למדיניות שהופעלה כלפי נשים מזרחיות בעשורים הראשונים של המדינה. על כך ראו יפת "מזרחיות, מגדר ומשפט", לעיל ה"ש 66, בעמ' 767. דוגמה נוספת להכרה באינטרסים העצמאיים של נשים ממוצא אתיופי, כזו שאינה מבליעה אותן כקטגוריה-בת של נשים מזרחיות, היא הקריאה למינוי שופטות ממוצא אתיופי כחלק מהביקורת הפמיניסטית-המזרחית על מערכת השפיטה, וזאת כדי לקדם ייצוג של מגוון נשים מכלל שכבות האוכלוסייה במערכת המשפט בישראל. כיום מכהנות רק שתי נשים ממוצא אתיופי בתחתית המדרג השיפוטי בישראל (בבית-משפט השלום ובבית-המשפט לתעבורה). ראו טובה צימוקי "היסטוריה: אושר מינוי שופטות ממוצא אתיופי" ynet (29.9.2016) <https://bit.ly/37NNXT6>

להפליה המרובה שחוות לא רק נשים מזרחיות, אלא גם נשים פלסטיניות, נשים ממוצא אתיופי ונשים דוברות רוסית בחברה האזרחית, בחינוך ובתקשורת.¹⁰⁵ לבסוף, נשים מזרחיות ונשים מוחלשות אחרות על רקע הצטלבות של זהויות חולקות מכנה משותף שיכול להוליד מערך פוטנציאלי של שיתוף-פעולה פנים-פמיניסטי אשר חוצה גבולות של זהות והפרדות מלאכותיות.¹⁰⁶ לדוגמה, לצד נקודות החיכוך קיימות נקודות חיבור רבות בין נשים יהודיות-ערביות לנשים פלסטיניות-ערביות המגולמות בהפלייתן האתנו-מגדרית, בדיכוין התרבותי, במיקומן המעמדי הנמוך ובהסללתן לשולי החברה.¹⁰⁷ ההבנה של מזרחיות כקטגוריה פוליטית בעלת "שוליים רחבים" המבקשת לקעקע את הקישור בין מגדר, מוצא וגישה למשאבים כלכליים וחברתיים מכוננת מצע רחב למאבקים מגדריים המשלבים מנעד של סובייקטים מוחלשים ומוגזעים הסובלים מהפליה מבנית בחברה הישראלית.¹⁰⁸ למשל, פרויקט הייחוד של המרחב הארצישראלי חולל כידוע סגרגציה אתנו-מעמדית שדחקה את המזרחים אל חיק ריכוזי העוני והקיפוח בפריפריה הגיאוגרפית לצד האוכלוסייה הפלסטינית-הערבית.¹⁰⁹ נשים המצויות במרחב זה – בעיקר נשים מזרחיות, פלסטיניות ומהגרות¹¹⁰ – אף נוטות להיות ממוקמות בשוליים התעסוקתיים של "הגטו הוורוד", ואלה גם אלה סובלות ממנגנון הדרה והפליה מגדרי ואתנו-מעמדי משולב. למשל, נשים מהמעמד הבינוני-הגבוה מאצילות את נטל עבודות-הבית והטיפול בילדים על נשים מהמעמד הנמוך – לרוב נשים מזרחיות, נשים פלסטיניות-ערביות או עובדות זרות – כדי לציית לתכתיבים של שוק עבודה המבוסס על דגם העובד האידיאלי. כך נוצר קשר פנים-מגדרי של ניצול נשים על-ידי נשים, שהופך בעיה פטריארכלית לבעיה מעמדית, המיתרגמת במציאות הישראלית גם לבעיה אתנית ולאומית. "שאלת איזו אישה" מציעה מבט אינקלוסיבי המאפשר לאחד כוחות נשיים סביב אינטרסים משותפים ולאתגר את המסגרות הסוציו-משפטיות המייצרות ומשעתקות ריבוד חברתי המאורגן לפי קווים מגדריים ואתנו-לאומיים. מאבקים אלו יכולים לטרגט נושאים רחבים, כגון הדרה תעסוקתית, פערים מעמדיים ודיכויו תרבותי שנשים אלו חולקות במשותף בחברה היהודית-האירופוצנטרית, וכן לפעול לרפורמה של הסדרים ניטרליים

105 על כך ראו, בין היתר, רעידה אל-נאבלסי גזענות וסקסיזם במערכת החינוך בישראל: נשים פלסטיניות, מזרחיות, דוברות רוסית ויוצאות אתיופיה מספרות על מפגשיהן עם מערכת החינוך בישראל (אחותי – למען נשים בישראל 2016); רעידה אל-נאבלסי מי מרויח מגזענות ומסקסיזם בחברה האזרחית? (אחותי – למען נשים בישראל 2013).

106 הארגון הפמיניסטי איתך-מעכי הוא דוגמה מאלפת לקואופרציה נשית יהודית-פלסטינית החותרת לקדם אינטרסים של נשים מוחלשות.

107 שירן "סדר היום הפמיניסטי המזרחי", לעיל ה"ש 44, בעמ' 320; מן, לעיל ה"ש 74.

108 על כך ראו משגב, לעיל ה"ש 13, בעמ' 71, 75; שירן "לפענח את הכוח", לעיל ה"ש 27.

109 יפתחאל וקדר, לעיל ה"ש 88. כן ראו Aziza Khazoom, *Did the Israeli State Engineer Segregation? On the Placement of Jewish Immigrants in Development Towns in the 1950s*, 84 Soc. Forces 115 (2005).

110 שירן "סדר היום הפמיניסטי המזרחי", לעיל ה"ש 44, בעמ' 320.

לכאורה אשר משמרים את ההגמוניה האתנוקרטית ודוחקים נשים מזרחיות ופלסטיניות-ערביות אל השוליים.¹¹¹

דוגמה לשותפות אינטרסים שלא הבשילה לכלל פעולה והותירה נשים פלסטיניות-ערביות שקופות למאבק הפמיניסטי-המזרחי היא הביקורת הנוקבת על המאבק ה"לבן" לפתיחת קורס טיס לנשים. פמיניסטיות מזרחיות ביקרו בחריפות את ההתגייסות המשפטית של ארגוני נשים מאחורי אליס מילר במאבקה לשרת כטייסת-קרב – התגייסות שלדידן משוקעת באינטרסים מעמדיים-בורגניים. לשיטתן, פמיניזם שמעמיד במרכז את הרצון לכבוש את השמיים נותר זר ומנוכר לאינטרסים המובחנים של נשים מזרחיות, שמעלות על ראש דאגתן צרכים ארציים יותר. לפי קריאה זו, ההתמסרות למאבק "לבן" להנגשת מסלולי קריירה שממילא יכולים להיות פתוחים רק לפני קומץ נשי אליטיסטי לא רק מכלה את המשאבים הדלים של התנועה הפמיניסטית, אלא אף מסיטה את המוקד ממאבקים בוערים יותר שמעוגנים במצוקותיהן של נשים מהמעמד הנמוך המתמודדות עם קשיי הישרדות קיומיים.¹¹² אולם ביקורת פנים-פמיניסטית זו לא נוסחה מפרספקטיבה מכלילה המכילה גם את המורכבות המגדרית האתנו-לאומית שמתקיימת ביחסים בין נשים פלסטיניות-ערביות לצה"ל. הרחבת המבט הפמיניסטי הייתה מספקת ניתוח ביקורתי מיועד ומעמיק יותר המסמן את הניצחון המשפטי של אליס מילר כלא-רלוונטי לא רק לקידום מעמדן של נשים מזרחיות מוחלשות, אלא אף פחות מכך לגבי נשים פלסטיניות-ערביות. נשים אלו לא זו בלבד שאינן נשכרות ממאבק לשילוב נשים בצבא, שאותו הן תופסות ככובש ומדכא, אלא פגיעותן ההצטלבותית הופכת אותן לקורבנות עקיפים

111 דוגמה מעניינת מן העת האחרונה להתאמות שנעשו כדי לכלול נשים פלסטיניות במאבק נשי משותף נגד תרבות האונס והאשמת הקורבן בחברה הישראלית היא צעדת השרמוטות. שם פרובוקטיבי זה היה שנוי במחלוקת עזה, שהלכה והחריפה מדי שנה: נשים פלסטיניות ביקרו את הניכוס התרבותי של כינוי זה, וטענו כי המילה הערבית נושאת קשת משמעויות כה קשות עד שאי-אפשר להנהירן למי שאינה דוברת ערבית, ולפיכך השימוש בה טעון מבחינתן עד כדי כך שהן מודרות הלכה למעשה משורות המחאה. לבסוף, בשנת 2020, הוחלט לשנות את שם המאבק הפמיניסטי בירושלים ל"צעדת המופקרות", בשם ערכים של סולידריות נשית, אינקלוסיביות ומתן אפשרות לכל אישה ליטול חלק במחאה המשותפת. ראו רחלי סעיד "אחרי ויכוח ארוך: צעדת השרמוטות' הופכת ל'צעדת המופקרות'" **שיחה מקומית** (23.4.2020) <https://bit.ly/3L3L7Ye>.

112 על כך ראו בהרחבה Dahan-Kalev, *Tensions*, לעיל ה"ש 28 (המתארת את התנסותן של נשים מזרחיות בארגוני הנשים ה"אשכנזיים" ואת הפערים שקיימים בינן לבין האשכנזיות בתפיסת סדרי העדיפויות בצרכים להנחות את הפמיניזם הישראלי); דהאן-כלב "פמיניזם בין מזרחיות לאשכנזיות", לעיל ה"ש 27; דהאן-כלב "האחרות של האחרים", לעיל ה"ש 30, בעמ' 24; דהאן-כלב "פמיניזם מזרחי", לעיל ה"ש 32, בעמ' 145–146, 156–157; רחלי אבידוב "מגוונות את השיח, מחפשות את העץ: הרהורים על פוסט מודרניזם ופמיניזם מזרחי" **מצד שני** 8, 30 (2004); שושנה מדמוני "אנחנו כאן וזה שלנו: כנס הנשים המזרחיות הראשון" **מצד שני** 4, 22 (1996); עילם, לעיל ה"ש 32, בעמ' 198 (המבקרת את ההתמקדות בקידום חקיקה המשרתת נשים הגמוניות, כגון אישור ניכוי הוצאות מטפלת מהמשכורת). אך ראו נטע זיו "הסיפור של אליס מילר: אישה תעלה למטוס עם סל-קל?" **מעשי משפט** י 61 (2019), המתארת את ההתלבטות בשאלת הייצוג הציבורי של אליס מילר בשל היות העתירה "אליטיסטית" ולא רלוונטית לחייהן של נשים החיות בפריפריה החברתית והגיאוגרפית של ישראל, אולם זאת מתוך הבנה כי לעיתים מאבקים אליטיסטיים מסוג זה מהווים זרז לקידום של מאבקים חברתיים רחבים יותר.

של מהלך המחזק את מרכזיותו של המיליטריזם בחברה הישראלית ואת הקשר בין שירות צבאי למיקום מעמדי, המשפיע באפקט אדווה על המשטר המגדרי-האזרחי בכללותו.¹¹³ למעשה, נראה כי שיתוף-פעולה בין נשים מזרחיות לנשים פלסטיניות-ערביות ייתכן אף במישור המהותי-הרעיוני הנוגע בליבת זהותו של הפמיניזם המזרחי ושל התשתית התאורטית המונחת ביסודו. כך, דומה שלפמיניזם המזרחי יש אינטרס משותף לפרק את האוריינטליזם שמיחוס לתרבות הערבית ולמורשת המוסלמית, המהווה גם בישראל דהיום אחת מסיבות-העומק לנחיתות החברתית והתרבותית המיוחסת לערבים וליהודים-הערבים.¹¹⁴ במסגרת זאת, הן הפמיניזם המזרחי והן הפמיניזם הפלסטיני יכולים להיתרם ממחקר משותף שיפרום את השיח המודרניסטי והאוריינטליסטי הרווח ביחס לזכויותיהן של נשים פלסטיניות-ערביות. דוגמה למושא אפשרי לשיתוף-פעולה מחקרי מעין זה היא הרפורמה שהקנתה לבתי-המשפט לענייני משפחה סמכות שיפוט מקבילה – לצד בית-הדין השרעי – בכל ענייני המעמד האישי, למעט נישואין או גירושין, של בעלי-דין ובעלות-דין מוסלמים.¹¹⁵ ביסודה של רפורמה זו עמדה הנחת-היסוד המוגזעת שלפיה המשפט המוסלמי הוא חשוך ודכאני ובית-הדין השרעי הוא מוסד פטריארכלי אשר מקפח ומקרבן נשים לעומת בית-המשפט האזרחי הנאור והמיטיב.¹¹⁶ בעקבות רפורמה זו, החל בשנת 2001 בעלות-דין מוסלמיות (ונוצריות) זכאיות לבחור, באיחור של יובל שנים בהשוואה לאחיותיהן היהודיות, את הפורום השיפוטי שיסדיר את ההליכים הנלווים לפירוק קשר הנישואין. אף שכבר מלאו לחוק עשרים שנה, מעולם לא

113 מעניין שביקורת מעין זו לא הועלתה על-ידי פמיניסטיות פלסטיניות, אלא על-ידי גבר פלסטיני, שביקר את התנועה הפמיניסטית היהודית כחלק מביקורתו הכללית על מעמדו של המיעוט הערבי בישראל. ראו חסן ג'בארין "לקראת גישות ביקורתיות של המיעוט הפלסטיני: אזרחות, לאומיות ופמיניזם במשפט הישראלי" פלילים ט 53, 63–66 (2000). כן ראו Motzafi-Haller, Arab Feminist Discourses, לעיל ה"ש 27, בעמ' 83.

114 גישה דומה הדריכה, בין היתר, את הביקורת המזרחית שבוטאה באחת העתירות נגד חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, במיוחד כלפי דחיית השפה הערבית והתרבות הערבית. שופטי בית-המשפט העליון, באופן לא-מפתיע, גילו בהערותיהם במהלך הדיון חוסר הבנה לגבי עתירה ספציפית זו: השופט עמית העיר כי "מבין כל חמש-עשרה העתירות, זאת העתירה הכי בלתי-מובנת"; הנשיאה חיות חזרה ותהתה חמש פעמים מה הקשר בין העתירה לבין חוק-היסוד; השופט מינץ סבר כי העתירה "מפלגת"; ואילו השופט פוגלמן גרס כי אימוץ גישתה של העתירה יוביל למסקנה שמתקיימת הפליה פנים-יהודית נגד קבוצות נוספות, כגון קבוצת דוברי היידיש. לפסק-הדין בכלל העתירות נגד חוק-היסוד ראו בג"ץ 5555/18 חסון נ' כנסת ישראל (נבו 8.7.2021).

115 ראו ס' 3(1ב) לחוק בית המשפט לענייני משפחה, התשנ"ה–1995, שהתקבל בשנת 2001 בעקבות הצעת חוק בית המשפט לענייני משפחה (תיקון מס' 4) (השוואת סמכויות שיפוט), התשנ"ח–1998, ה"ח 570. כן ראו בהקשר זה עידו שחר "דיאלוגים מצטלבים: דמי מזונות, אילוצים ודרגות החופש של הקאדים בבתי הדין השרעיים בישראל" פרדוקס ספינת תְּנָאוּס: מגדר, דת ומדינה 283 (חנה הרצוג וענת לפידות-פירילה עורכות 2014). חשוב לציין כי התיקון הוחל גם על בתי-הדין הכנסייתיים ובעלי-דין ובעלות-דין נוצרים. עניין זה לא נזכר בטקסט שכן הדברים הנאמרים בו רלוונטיים רק למקרה-המבחן המוסלמי.

116 שוחט, למשל, מיטיבה לעמוד בכתביה על כך שהשיח האינטלקטואלי הרווח "מכיר רק במקף המתקיים בין יהדות ונצרות ומוחק את המקף המחבר בין היהדות לאסלאם", ועל שכיחותו של המונח "התרבות היהודי-נוצרית" בשעה ש"המונח 'הודו-מוסלמי' נתפש כמופרך". ראו שוחט "זהויות שסועות", לעיל ה"ש 93, בעמ' 246.

נעשה ניסיון שיטתי לבחון כיצד הוא פועל הלכה למעשה ומשפיע על מעמדן וזכויותיהן של הנשים שעליהן הוא חל. לקונה מחקרית זו לא רק מסגירה את השקיפות והשוליות של נשים פלסטיניות-ערביות במחקר הפמיניסטי-המשפטי, אלא גם מאפשרת ומאשרת את התפיסות הפשטניות המייצרות את ההבחנה האונטולוגית בין מזרח למערב בדמיון הישראלי האירופוצנטרי.¹¹⁷ אפיק מחקרי המשווה בין הקורפוס הפסיקתי של בתי-הדין השרעיים לזה של בתי-המשפט לענייני משפחה היה תורם לקידומה של מערכת ידע פמיניסטית ביקורתית הפורעת את ההבנות הבינריות המקובלות אשר ממזרחות את בית-הדין הקהילתי כמסורתי ודכאני ומבנות את בית-המשפט האזרחי כסוכן מודרני של שוויון מגדרי. דיון מקיף בתוצאות השוואה כזאת, הבוחנת את אופני יישומו ופרשנותו של הדין המוסלמי, חורג מגבולות המאמר הנוכחי, ואני עורכת אותו, יחד עם ויג'דאן חליחל ועידו שחר, במקום אחר.¹¹⁸ כאן אציין רק בקצרה כי השוואה בין-טריבונילית כזאת מעלה כי בית-הדין הדתי מייצר פמיניזציה של השריעה ומפתח מסורת פרשנית החותרת לרגישות מגדרית, בעוד בית-המשפט האזרחי, במהלך אוריינטליסטי אופייני, מקדם יישום פטריארכלי ושמרני של המשפט המוסלמי כמסורת סטטית, מונוליתית ואנדרוצנטרית.

סיכומו של דבר, שאילתה של "שאלת איזו אישה", המאפשרת להטמיע אל תוך המשפט הבנה מורכבת יותר של שוויון מגדרי ושל פערי כוח בין נשים, היא כלי מתודולוגי חשוב לזיהוי פגיעויות הצטלבותיות ולהבטחת צדק ושוויון לקשת רחבה של נשים. מימוש ההבטחה הפמיניסטית לאחווה וסולידריות נשיות מחייב אפוא לשתף את קולן של נשים לא-הגמוניות, הסובלות מהצטלבות של מבני דיכוי, כחלק בלתי-נפרד מסדר-היום הפמיניסטי-המזרחי-המשפטי.

ב. הפמיניזם המזרחי במשפט – התיאוריה בשירות הדוקטרינה

הפמיניזם המזרחי, כמו הנשים שהוא מייצג, נדחק כאמור לשולי התיאוריה והשיח המשפטיים בישראל. עם זאת, ניתן לאתר כמה אתרי מחקר משפטיים שהתמקדו בנשים מזרחיות כקטגוריה פוליטית העומדת בפני עצמה. באמצעות אתרים אלו יעמוד פרק זה על חשיבותו של הפמיניזם המזרחי ככלי לניתוח ביקורתי של המשפט ולכתיבת ההיאסטוריה המשפטית "נגד כיוון הזיפים", דרך נקודת-המבט של נשים החיות בשוליים.

ציון-דרך מחקרי ראשוני, שהחל את תהליך ההתבוננות של נשים מזרחיות מקבוצת המזרחים בשדה המשפטי, נוגע בתחום הדיור הציבורי. קלריס חרבון, בכובעה כעורכת-דין פמיניסטית-מזרחית, בחנה את התופעה של "פלישות" לדיור הציבורי – פרקטיקה הננקטת

117 על האוריינטליזציה של המשפט המוסלמי ראו Motzafi-Haller, *Arab Feminist Discourses*, לעיל ה"ש 27, בעמ' 71–73.

118 ראו ויג'דאן חליחל, קארין כרמית יפת ועידו שחר "דיני מזונות אישה בין בית הדין השרעי לבית המשפט לענייני משפחה: סיפורה של מהפכה שמרנית במחלצות ליברליות" **משפטים** (צפוי להתפרסם ב-2022).

בעיקר על-ידי נשים חד-הוריות הנמצאות במצוקה, שאותן היא ייצגה בבתי-המשפט.¹¹⁹ חרבון לא רק מזהה את המימד המגדרי המובהק של מה שהיא מכנה "השתכנות מתקנת" – תפיסת חזקה לא כדין בדירות ציבוריות פנויות – אלא גם שואלת, במינוח המוצע במאמר זה, את "שאלת איזו אישה", המאפשרת לה לזהות מרכיבי זהות נוספים מאחורי הפרופיל הנשי ולקשור בין עוניין ומיצובן החברתי של נשים אלו לבין מוצאן האתני ומדיניות ההפליה כלפי מזרחים בשוק הדיור.¹²⁰ חרבון מבקרת את משפט המדינה על כך שהוא "אינו מדבר בשפתן" של נשים מזרחיות, אינו מכיר בתודעה הקולקטיבית השונה שלהן, עיוור לשורשים ההיסטוריים של ההפליה כלפיהן, ונכשל באופן קטגורי במציאת תרופה בתיקי השתכנות לא כדין.¹²¹ "הסתכלות מזרחית",¹²² במונחה של חרבון, משמשת אותה להארת פרקטיקת ההשתכנות לא כדין באור אחר – כתופעה המשוקעת בהקשר היסטורי רחב, כתביעה לתיקון העוול ההיסטורי של מדיניות השיכון הדיפרנציאלית שאליה הוכפפו נשים מזרחיות ומשפחותיהן כחלק מחלוקת המרחב ומשטור מדיניות הקרקעות בישראל.¹²³ חשיפת מימד-העומק האתני של התופעה מובילה את חרבון למסקנה כי המשגתה של ההשתכנות כפעולה של הסגת גבול ופריעת חוק משטיחה ומרדדת את ההיבט הקולקטיבי-הפוליטי מאחורי המעשה האינדיווידואליסטי ואת הניסיון החתרני לייצר פתרון חלופי מחוץ למשפט המדינה.¹²⁴ בלשונה של חרבון:

זוהי תופעה שיש לה שורשים היסטוריים קולקטיביים ולא בעיה פרטית של אינדיווידואל אחת הפועלת משיקולים פרטיים של מצוקה אישית. המשתכנות אינן עוד פורעות חוק, עברייניות ומסיגות גבול. אלה הן נשים המתקוממות נגד עוולה של המדינה, והן מסיגות ומאתגרות את גבולות הנמיכות הכלכלית, החברתית, התרבותית והפוליטית שבה הושמו על ידי מנגנוני המדינה... מהלך זה של הסתכלות היסטוריו-ציסטית וקולקטיבית על התופעה הוא המהלך הפרשני המשחרר שמציבה התפיסה המזרחית לצינונת ההגמונית. אני רואה בתופעת ההשתכנות מהלך דקונסטרוקטיבי מרתק של בניית זהות מזרחית אלטרנטיבית ועצמאית המאפשרת הוצאתה החוצה של הזהות האמיתית

119 חרבון, לעיל ה"ש 19.

120 שם, בעמ' 414 ("נשים מזרחיות נחשפות לבעיית המחסור בקורת הגג באופן מיוחד בשל ההיסטוריה הייחודית להן"), בעמ' 415 ("הרוב המכריע של נשים המשתכנות בדירות ציבוריות פנויות הן נשים מזרחיות") ובעמ' 431. חרבון מבכרת את המונח "השתכנות שלא כדין" על המונח המשפטי "פלישה", כחלק מ"ניסיון לחנך את בית המשפט לרטוריקה אחרת ושונה משפתו המקובלת, כזאת שתיתן מקום לסיפור ולהיסטוריה של המשתכנת ותיתן לה נראות ובמה ולא תתמצה באותו סטראוטיפ של פורעת חוק, עבריינית ופולשת". שם, בעמ' 415, ה"ש 4.

121 שם, בעמ' 415, ה"ש 3, ובעמ' 422.

122 שם, בעמ' 439.

123 הקולוניאליזם הפנימי ההיסטורי שבמסגרתו שוכנו המזרחים בדירות ציבוריות בשולי הערים ובאזורי הספר, ולצידו פרקטיקות מפלות עכשוויות, הם בין מנגנוני הדיכוי והשליטה אשר כוננו את המוחלשות האתנו-מעמדית של המזרחים, יצרו מבני הזדמנויות בלתי-שוויוניים וחוללו את תופעת ההשתכנות לא כדין. שם, בעמ' 430–440.

124 שם, בעמ' 416 ("במעשיהן אלו הנשים מתקוממות ומחלקות בעצמן את הכוח והמשאבים שנמנעו מהוריהן ומהן"), 424, 437, 440.

המוסרת, המודרת והבלתי נראית ויציקתה לתוך מה שכבר קיים – הגדרת המזרחיות שנקבעה עבור המזרחיות על ידי ההגמוניה האשכנזית – על מנת לשנות אותה.¹²⁵

לפי קריאה זו, המענה המשפטי צריך להיגזר מהבנת סיפור-המסגרת ההיסטורי הטעון שמאחורי פרקטיקת הפלישה, המציג אותה כמעשה מחולל תיקון וכמניפסט מזרחי-ביקורתי שמכוחו נשים אלו מנפצות את שקיפותן, תובעות צדק חלוקתי, וקוראות תיגר על גבולות המרחב הממושטר שבו הן הושמו על-ידי המדינה: "במצב שבו אין מקום לנרטיב הקולקטיבי", טוענת חרבון, "ניתן לפרש את פעולת ההשתכנות שלא כדין כיצאיה מארון השקיפות של השתיקה וההשתקה וכהכתבת הנרטיב של המשתכנות ושל המזרחים בישראל גם אם בדרך של הפרת חוק".¹²⁶

אתר משפטי נוסף שזכה בעיון פמיניסטי-מזרחי הוא חוק שיווי זכויות האישה. במאמר חלוצי מנתחת פנינה להב את החקיקה הנשית המכוננת של הכנסת הראשונה לאחר קום המדינה.¹²⁷ למרות ההישג הסטטוטורי הנשי, שהיה חלוצי לזמנו, להב לא רק מאבחנת נכונה את מגרעותיו של החוק, המובילות אותה למסקנה כי יש לכנותו "חוק שריון זכויות הגבר", אלא אף מְשווה לנגד עיניה את "שאלת איזו אישה". ובלשונה: "ראוי לשאול: מי ומה היתה האישה שעל מעמדה ניטש הוויכוח?"¹²⁸ מתודולוגיה דיסקורסיבית זו מאפשרת לה לחלץ ולבקר את יחסה הדיפרנציאלי המרומז של החקיקה לתת-קטגוריות נשיות שונות. כך, למשל, להב מזהה כי המשותף לכלל חברי הכנסת שהשתתפו בדיונים הפרלמנטריים הוא תפיסה חד-ממדית של האישה כאם ורעיה, תוך החרגתן של נשים רווקות, נשים חד-הוריות ונשים לסביות מהפרדיגמה הנשית המדומיינת של החקיקה. יתר על כן, גם תפיסה צרה זו הוגבלה לפרוטוטיפ נשי מערבי יהודי, המדיר נשים פלסטיניות-ערביות, מצד אחד, ונשים יהודיות-ערביות, מצד אחר. האם-טיפוס האידיאלית הייתה, כניסוחה הקולע של להב, "תמיד מערבית, או בהקשר היהודי ציוני, אשכנזית. בנות עדות המזרח (כמו הערביות) הוצגו כמי שיצאו מתרבות נחשלת, והמדינה נתפשה כמי שתעזור להן להמריא מן החושך אל האור".¹²⁹ אכן, בשיח הפטרנליסטי-האוריינטליסטי שליווה את דיוני הכנסת, העולה החדשה מהמזרח זוכה בקיום רק כאובייקט סביל נטול סוכנות שיש לחנכו ולתרבתו, כשמטרת-העל של החקיקה היא לנפות במגילת הזכויות הנשית "לא רק את החלק היותר מאורגן והיותר מתקדם של נשי המדינה, אלא כל אשה במדינת-ישראל, גם את התימניה... החוק יגן עליה, ידריך אותה, ויבטיח את זכויותיה עוד לפני שהיא בעצמה הבינה אותן", כלשונו של ישראל ברי-יהודה ממפ"ם.¹³⁰ במילים אחרות, בעוד שנשים אשכנזיות נתפסו כמועמדות טבעיות לשוויון זכויות, נשים מזרחיות צריכות "להתקדם"

125 שם, בעמ' 439.

126 שם, בעמ' 448.

127 פנינה להב "כשהפליאטיב רק מקלקל – הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האישה" זמנים 46–47, 149 (1993).

128 שם, בעמ' 151.

129 שם, בעמ' 149, 151.

130 ד"כ 9, 2171 (התשי"א).

תחילה למעמד של אחיותיהן המערביות, להשיל מעליהן את אחרותן האתנית ולהתפרק מבערותן כדי ליהפך מאובייקט של צרכים לסובייקט של זכויות.

לפריזמה הפמיניסטית-המזרחית נודע כוח ביקורתי מפרק גם במפגש שבין אימהות למשפט. הפליה באסדרה של הרחם הנשי-היהודי היא אתר משפטי מרתק ומפתיע דווקא בשל התפיסה הרווחת שלפיה האימהות מקנה לאישה היהודייה את "כרטיס הכניסה לקולקטיב הישראלי"¹³¹. בניסוח אחר, התרומה הלאומית המובחנת של המזרחים למפעל הציוני הומשגה במונחים של הכרעת המאזן הדמוגרפי לטובת רוב יהודי. לפי תפיסה זו, המדינה היהודית יוצאת נשכרת הן מן ה"איכות" של האשכנזים והן מן ה"כמות" של המזרחים, במהלך שבו כלל הרחמים היהודיים משתעבדים לטובת פרויקט בינוי האומה.¹³² על רקע זה מפתיע להיווכח כי המשפט שימש כלי-שרת בידי היגיון אתנו-מגדרי פנים-יהודי סותר המוצפן בפוליטיקת הפריון הישראלית. חוק גיל הנישואין, התש"י-1950, למשל, היווה התגלמות פרדוקסלית של תודעה מסוכסכת המיוצרת ומוכחשת ב-זמנית בשיח הלאומי ההגמוני: הרצון לעודד ילודה יהודית נע על אותו ציר דמוגרפי סותר של ריסון ילודה מזרחית. כך, למשל, הסוציולוגית שהם מלמד מראה כי הכנסת הראשונה בחרה לעגן בחקיקה גיל נישואין מינימלי הגבוה מן המקובל ברוב מדינות אירופה, אשר שימשו ברגיל מודל לחיקוי חקיקתי, וזאת כדי לצמצם את שיעורי הפריון של המזרחים.¹³³ מאמרה מספק דוגמה קלסית לעוורונם של השיחים הדמוגרפי והפמיניסטי ל"שאלת איזו אישה" – מתודולוגיה המאפשרת לזהות כיצד הסדר חוקי ניטרלי וכללי לכאורה פעל כדי לסמן ולחולל "קטגוריות זהות אתניות-מגדריות של נשים יהודיות".¹³⁴ כך, מלמד מראה כיצד הדיונים הפרלמנטריים נעו על הציר שבין כמות לאיכות והבנו את ההתרבות של האישה המזרחית כאיום על תרבותה של המדינה היהודית ועל איכות האימהות שתיתן לדור הצעיר. יוזמת החוק, חברת הכנסת עדה מימון ממפא"י, זיקקה את החשש הקיומי מפני סכנת ההתמזרחות של המדינה היהודית: "רואה עתידות חשב ומצא כי כעבור עשרות שנים מעטות נהיה כולנו בני עדות המזרח, כלומר – בנינו אחרינו, לכן כולנו מעוניינים בתחיקת חוק מתאים".¹³⁵ העלאת גיל הנישואין נתפסה אפוא כאסטרטגיה לריסון הריבוי הטבעי הגבוה של

131 ניצה ברקוביץ "אשת חיל מי ימצא? – נשים ואזרחות בישראל" סוציולוגיה ישראלית ב 277, 296 (1999).

132 פלד, לעיל ה"ש 5, בעמ' 21. לשימוש במונחים "כמות" ו"איכות" בהקשר זה ראו, למשל, את דבריו של משה שרת לעניין החומר האנושי הנדרש לבינוי האומה, המצוטטים אצל Joseph Massad, *Zionism's Internal Others: Israel and the Oriental Jews*, 25 J. PALESTINE STUD. 53, 56 (1996).

133 שהם מלמד "כעבור עשרות שנים מועטות נהיה כולנו בני עדות המזרח...": אמהות, פריון והבנייתו של 'האיום הדמוגרפי' בחוק גיל הנישואין "תאוריה וביקורת" 25, 69, 80 (2004). מלמד מודעת לטענה כי החוק נועד להגביל ילודה ערבית, אך טוענת כי דברי הכנסת מלמדים שההצעה להעלאת גיל הנישואין היא "חלק ממדיניות שנועדה לנרמל את הילודה ה'לא-מבוקרת'", בעיקר של הנשים המזרחיות (שם). אך ראו לאחרונה ORIT ROZIN, A HOME FOR ALL JEWS: CITIZENSHIP, RIGHTS, AND NATIONAL IDENTITY IN THE NEW ISRAELI STATE 17–18, 36, 41 (2016), המבקרת טיעון זה כ"מופרז עד-מאוד".

134 מלמד, לעיל ה"ש 133, בעמ' 72.

135 ד"כ 4, 639 (התש"י).

המזרחים, לחינוכן של "העדות המפגרות"¹³⁶ ולנטרול כוחם של יהודי ארצות האסלאם "לעצב את דמות חברתנו". מחובתנו לבער בעוד מועד את הרע הזה מקרבנו".¹³⁷ בתמצית, הפרספקטיבה הפרשנית המפענחת שהפמיניזם המזרחי מציע מסייעת לחשוף את המורכבות האתנית הפנים-יהודית של מדיניות הפיריון הישראלית ואת תפקידו של המשפט כסוכן משמעותי בהבניית יחסי הכוח האתנו-מגדריים בחברה הישראלית.

לבסוף, משקפי התלת-מימד של הפמיניזם המזרחי, הקושרים בין מגדר, מעמד ומוצא, אפשרו לכותבת שורות אלו לחשוף את דיני הפסקת הריון כאתר משפטי המקפל בתוכו היגיון מגדרי אתנו-מעמדי שבמרכזו יחס דו-ערכי כלפי הרחם המזרחי.¹³⁸ המחקר הציע עיון פמיניסטי-מזרחי ביקורתי בהיסטוריה החקיקתית המוגזעת של מה שמכונה "הסעיף הסוציאלי" בחוק ההפלות, שגילם רישיון סטוטורי לביצוע הפלה מחמת "תנאי... החברתיים הקשים של האשה".¹³⁹ אף שקולמוסים רבים נשברו בניתוח הסעיף הסוציאלי, המאמר מראה כי הגות פמיניסטית זו, על-אף חשיבותה, משקפת ככלל את הפרספקטיבה הצרה של האישה הבורגנית-האשכנזייה, ומחמיצה את ההיגיון האסדרתי הסמוי שהפלה בין הרחם המזרחי לרחם האשכנזי ויצר מדרג אתנו-מעמדי של אימהות יהודית. עיון בדברי הכנסת מבעד ל"שאלת איזו אישה" הראה כי הסעיף הסוציאלי ינק את תוקפו לא מכוח היותו מכשיר רווחה סוציאלי או אמצעי אמנציפטורי של שחרור נשי, אלא מכוח היותו כלי מחולל שינוי של תיקון תרבותי שמטרתו הייתה למערב את דפוסי הרבייה ה"ערביים" של נשים מזרחיות. על האסדרה של הרחם המזרחי המשתקפת מהגיונו האתנוצנטרי של החוק עמדה חברת הכנסת מרשה פרידמן בציטוט המדבר בעד עצמו: "חוק זה אינו מיועד להרחיב את חירות האשה; הוא מיועד להביא לתוצאות דמוגרפיות מפקקות; הוא נסיון להקטין את מספר הילדים הנולדים למשפחות מבני עדות המזרח ולהגדיל את מספר הילדים של משפחות מבני עדות אשכנז. זוהי האמת הלא-נעימה שמסתתרת מאחרי החוק".¹⁴⁰ לעומתה, חברי כנסת אחרים, במהלך קולוניאליסטי טיפוס, ניסו להציג את הסעיף הסוציאלי כמי ש"יגאל" נשים מזרחיות וישחרר אותן מדיכוי. כך, למשל, חבר הכנסת אורי אבנרי סבר כי חוק הפלות נטול סעיף סוציאלי מכונן מנגנון אתנו-מגדרי של שעבוד הרחם הנשי-המזרחי למדינה:

החוק הזה [לביטול הסעיף הסוציאלי] הוא מפלצתי... זוהי הפיכת האשה לבהמת לידה, לשפחה של המדינה... בעלי החוק הזה רוצים לקבוע מעמד של

136 שם, בעמ' 652 (דבריה של חברת הכנסת רחל כהן מוויצ"ו).
 137 שם, בעמ' 640 (דבריה של עדה מימון ממפא"י). יש לציין כי דברים אלו לא עברו ללא קול מחאה, כולל מצד חברי כנסת שתמכו בהעלאת גיל הנישואין. אליהו אלישר ממפלגת הספרדים, למשל, תהה "למה אמרה חברת-הכנסת עדה מימון: 'והיה אם נמשיך כך, נידרדר כולנו וניהפך לעדות המזרח'... הדיבורים האלה מסוכנים מאד. כאשר ביקרתי בזמן האחרון באמריקה ובאירופה שמעתי מהאינטלגנציה היהודית, ומהשכבה הציונית... את הדברים המסוכנים, שהנה סכנה שחורה מרחפת עלינו, סכנת עדות המזרח. גישה זו יש בה סכנה, כאלו אומרים 'הבה נתחכמה לו פן ירבה'". ראו שם, בעמ' 659.
 138 יפת "מזרחיות, מגדר ומשפט", לעיל ה"ש 66.
 139 ס' 5(א)(5) לחוק לתיקון דיני העונשין (הפסקת הריון), התשל"ז-1977, שבוטל בשנת 1980.
 140 ד"כ 79, 1244 (התשל"ז).

נשים עניות אשר תפקידן היחיד בחברה יהיה ללדת ילדים למדינה, לחברה או לצבא. אדוני היושב-ראש, זהו מעשה דיכוי של הממסד הזכרי האשכנזי. בחוק הזה משתלב דיכוי האשה עם דיכוי עדות המזרח. הוא מכוון נגד סוג אחד של נשים בלבד, נשים בנות עדות המזרח שהן הקרבנות המיועדים של החוק הזה.¹⁴¹

לפי פרשנותו של אבנרי – שהפליא להתנסח במונחים של דיכוי רב-צירי ומיקומים מצטלבים כעשור לפני שפותחה התיאוריה הפמיניסטית של הגל השלישי – נשים מזרחיות באתנוקרטיה היהודית עוברות תהליך רדוקטיבי של מחיקת זהות המדמה את הקיום החד-ממדי של שלפרד מהתיאוקרטיה הנוצרית "גלעד". לפי קריאה זו, נשים מזרחיות, בדומה לנשים בספרה של מרגרט אטווד **מעשה השפחה**,¹⁴² מכוונות מחדש כאובייקט ילודה נטול שם ומהות אשר כל קיומו מתועל למטרות רבייה של הקולקטיב. הן חסידי הסעיף והן מתנגדיו ראו אפוא ברחם המזרחי הפורה ציר מרכזי באטיולוגיה שחוללה את הנחשלות המזרחית, והגדירו נשים מזרחיות כאובייקט סביל הראוי לחמלה ולהצלה, ולא כסובייקט הראוי לזכויות ולכבוד שווה. ניתוח הדיונים הפרלמנטריים באמצעות ארגז הכלים של הפמיניזם המזרחי אף סייע בהנהרת שתי תופעות שנראות מפתיעות לכאורה: שיתוף-הפעולה הלא-מכוון של נשים אשכנזיות וגברים מזרחים, אשר נזקקו, אלה גם אלה, לרטוריקה מנמיכה ולסטריאוטיפים מפלים ומשפילים כלפי נשים מזרחיות. כך, הפרלמנטריות האשכנזיות מילאו תפקיד ראשי בהמשגת המשפחה המזרחית כמרוכת-ילדים במקום כברכת-ילדים, תוך התמקדות בנוק שנגרם לאינטרס הלאומי כתוצאה מהילודה המזרחית לא פחות מאשר בנוק הסוציאלי שנגרם לילדים ולאומותיהם. פירוק דינמיקה אתנו-מגדרית בעייתית זו, שבמסגרתה פוליטיקאיות אשכנזיות מחוקקות ממיקומן הפריווילגי על נשים מזרחיות מוחלשות ומציגות אותן כקורבנות הסדר הפטריארכלי, מאששת את אחת מביקורותיו הנוקבות של הפמיניזם המזרחי באשר לקשר בין יחסי המגדר לפרויקט ההתמערבות הציוני. לפי טיעון זה, הנשים האשכנזיות, בנסיוןן למערב את עצמן ולבסס את מעמדם כשוות בספרה הציבורית, נאחזו במערך הדימויים הסטריאוטיפי כלפי אחיותיהן המזרחיות כדי לבדל את היהודיות-המערביות מהיהודיות-הערביות ולהצדיק את טענתן לזכויות ולשוויון הזדמנויות.¹⁴³

הפרספקטיבה המפענחת של תיאוריית ההצטלבות מאירה לא רק את הדיכוי האתני של נשים מזרחיות על-ידי אחיותיהן האשכנזיות, אלא גם את הדיכוי המגדרי שהן חוות מצד אחיהן לקהילה המזרחית עצמה. מערכת היחסים הטעונה בין מזרחיות למזרחים, שהוצנעה על-ידי

141 ד"כ 87, 1128 (התש"ס).

142 ראו להלן ה"ש 219.

143 לטיעון זה ראו, למשל, Motzafi-Haller, *Mizrahi Women*, לעיל ה"ש 32, בעמ' 707, והשוו MARI YOSHIHARA, *EMBRACING THE EAST: WHITE WOMEN AND AMERICAN ORIENTALISM* (2003). כן ראו עזיזה כוזם "אוריינטליזם ופמיניזם בישראל" **קולות מזרחיים: לקראת שיח מזרחי חדש על החברה והתרבות הישראלית** 165, 170–171 (גיא אבוטבול, לב גרינברג ופנינה מוצפי-האלר עורכים 2005); אלה שוחט "לדובב את השתיקות: ייצוג האשה והמזרח בקולנוע הישראלי" **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים** 245 (אורי רם עורך 1993).

הפמיניזם המזרחי בישראל, זכתה לטענתי בביטוי נוקב במשא-ומתן הפרלמנטרי. כפי שהראיתי, חברי הכנסת המזרחים לא ייצגו ככלל את קולן של נשים מזרחיות, אלא שעתקו את תפיסות-העומק הפטריארכליות כלפיהן, פיתחו בערכה של הסובייקטיביות הנשית המזרחית, ולמעשה סיפקו ביטוי מאלף לאופן שבו הדיכוי האתני מותמר על-ידי החברים הפריווילגיים יותר בקרב מיעוטים אתניים לדיכוי של אלה הממוקמות למטה מהם במדרג המגדרי.¹⁴⁴ למשל, מי שהוצב בחזית התמיכה בסעיף הסוציאלי היה חבר הכנסת המזרחי חביב שמעוני מהמעריך, שדבריו הדיפו פטרנליזם הנגוע באוריינטליזם כלפי נשים מזרחיות, שאותן תיאר כנבערות וכמי שאינן כשירות לפעול באופן ריבוני ולשלוט בגופן ללא הדרתם של מוריי-דרך מתרבתים.¹⁴⁵ שלילת הסוכנות הנשית של אחיותיהם למוצא והצגתן כרְחמים מעוררי רְחמים שבו והדהדו שוב ושוב בסד הייצוגים הרטורי של חברי כנסת מזרחים.¹⁴⁶

לבסוף, מעניין שהחשבון הדמוגרפי הישראלי שארגן את דברי הכנסת נשלט על-ידי השסע העדתי, תוך דחיקת כל משתנה-זהות לאומי או דתי: נשים ערביות אינן קיימות כשלעצמן, אלא רק כרקע סוציו-פוליטי שעל בסיסו מתעצבים היחסים המורכבים בין מזרחים לאשכנזים. לשון אחר, נשים ערביות הן נוכחות-נפקדות, וקיומן מתמצה במיקומן כנקודת-ייחוס שעל-פיה נקבע היחס לרחם המזרחי ההיברידי: כאשר הן נוכחות – בתפקיד החד-ממדי של איום דמוגרפי – הרחם המזרחי נתפס כ"יהודי" וכנכס לאומי; כאשר הן נפקדות, הרחם המזרחי נתפס כ"ערבי", וממלא את התפקיד של האחר האתני שכנגדו האשכנזיות מתמערבת.¹⁴⁷

הנה כי כן, הדוגמאות בפרק זה מראות הן את הפריפריאליות האנליטית של הפמיניזם המזרחי בהגות הפמיניסטית-המשפטית והן את התרומה האינטלקטואלית הטמונה בהצבת הפמיניזם המזרחי כנקודת-כובד של הניתוח המשפטי הביקורתי. הפרק הבא יתווה קווים וכיוונים נוספים לזיהוי ואתגור של המנגנונים הגלויים והסמויים המשמשים את המשפט לכינון מדרג אתנו-מגדרי המכפיף נשים מזרחיות לנשים אשכנזיות ולגברים – מזרחים ואשכנזים.

ג. ניפוץ פרדיגמת עוורון-הצבעים – קווים וכיוונים לביקורת פמיניסטית-מזרחית על המשפט

פרק זה יציע קווי מתאר ראשוניים לשרטוט סדר-יום פמיניסטי-מזרחי-משפטי הקורא אל תוכו את "שאלת איזו אישה" ומשקלל את פגיעותן ההצטלבותית של נשים מזרחיות כאזרחיות מוחלשות הן בקבוצת הנשים והן בקבוצת המזרחים. בהתאם לכך, החלק הראשון של הפרק יציע ביקורת פמיניסטית-מזרחית על תמות משפטיות שנדונו מזווית פמיניסטית אך לא מזווית מזרחית, ואילו החלק השני יציע ביקורת פמיניסטית-מזרחית על תמות משפטיות שנדונו מזווית מזרחית אך לא מזווית פמיניסטית. כפי שנראה, הדוגמאות המובאות להלן משקפות את השקיפות של נשים מזרחיות הנוצרת מכוח פרדיגמת עוורון-הצבעים ואת הפרטיקולריות של

144 לניסוח קלסי של תובנות אלו בפרספקטיבה של הפמיניזם השחור ראו טרות', לעיל ה"ש 25.

145 ראו יפת "מזרחיות, מגדר ומשפט", לעיל ה"ש 66, בעמ' 727–729.

146 לניתוח של דברי הכנסת ראו שם, פרק ד.

147 שם, בעמ' 716.

הפמיניזם המשפטי המחמיץ היבטים חשובים בחווייה הנשית הלא-אשכנזית. המכנה המשותף הקושר את הדיון הביקורתי בסוגיות השונות הוא שאילתה של "שאלת איזו אישה" תוך שימוש בארגו הכלים הפמיניסטי-המזרחי – חשיפת הקשרים הברזמניים בין רבדים שונים של דיכוי נשי והשלכותיהם על האסדרה המשפטית, ניתוח ופירוק של אתרים גלויים וסמויים של הדרה והפליה על בסיס מגדרי אתנו-מעמדי המעוגנים בהסדרים משפטיים ניטרליים לכאורה, ואתגור מופעים של "לובן" ואוריינטליזם במחקר הפמיניסטי הקיים.

1. חסרות שם – על נפקדותן של נשים מזרחיות מהמחקר הפמיניסטי-המשפטי

חלק זה מבקש להדגים, באמצעות מקרה-הבוחן של זכויות רבייה, כיצד המחקר הפמיניסטי-המשפטי פוסח על "שאלת איזו אישה", ואת האופנים שבהם הוא עשוי להיתרם מעיון משווה בפמיניזם השחור ומעיצוב המשפט הישראלי ברוח תובנותיו. נושא-המסגרת של זכויות רבייה ראוי לעיון מיוחד בשל מרכזיותו בחשיבה ובעשייה של פמיניסטיות של הגל השלישי, ובשל כך שהפמיניזם המשפטי הישראלי, אשר עד כה שאב את עיקר השראתו מהמסורת האינטלקטואלית של הזרם הליברלי והרדיקלי, לא הושפע כמעט ממורשתו החתרנית של הפמיניזם השחור. הדיון המפורט שלהלן נועד לספק אפוא חרך הצצה אל ההיסטוריה הטעונה של אסדרת הרבייה של נשים שחורות בארצות-הברית, בניסיון לחלץ ממנה את התובנות שניסח הפמיניזם השחור באשר למענה המשפטי שייטיב עם נשים הכפופות לשוליות מרובה, תוך התאמתן למציאות חייהן של נשים מוחלשות בישראל.

החל בראשית דרכן של התנועות לשליטה בילודה שקמו בארצות-הברית במאה העשרים, נמסכו בהן שיקולים מוגזעים ואאוגניים שדגלו בצמצום הילודה בקרב השכבות הנמוכות ומיעוטים גזעיים.¹⁴⁸ בזמן שסיפורן של נשים לבנות בורגניות על העדר אוטונומיה רבייתית

148 בשנת 1919 נוסדה הליגה לפיקוח על הילודה, בראשות מרגרט סנגר, שניהלה מאבק נוקב למען הלגליזציה של אמצעי מניעה ולצמצום הילודה בקרב "הלא-כשירים" (unfit) והשחורים. באידיאולוגיה האיכותנית של סנגר, האימהות מרובות הילדים ממעמד הפועלים ביצעו את "הפרקטיקה הלא-מוסרית ביותר של השעה" – "הולדת מספר רב מדי של ילדים". דבריה מצוטטים אצל ANGELA FRANKS, MARGARET SANGER'S EUGENIC LEGACY: THE CONTROL OF FEMALE FERTILITY 243 (2005). באחד העלונים של התנועה הוגדרה, בתמציתיות מכאיבה, הבעיה שאמצעי המניעה נועדו לפתור: "אנו רואים בכל מקום כי עוני ומשפחות גדולות שלובים יד ביד. דווקא אלה הראויים פחות מכל להמשכת הגזע מתרבים בקצב המהיר ביותר... משאבים שראוי שישמשו להעלאת הרמה של תרבותנו מנותבים לתמיכה באלה שמלכתחילה לא היו צריכים להיוולד". ראו שם, בעמ' 34. כן ראו את אחת מהאמירות הידועות והאומללות ביותר של מתנדבים שחורים לשם כך: "We do not want word to get out that we want to exterminate the Negro population and the [black] minister is the man who can straighten out that idea if it ever occurs to any of their more rebellious members". ראו שם, בעמ' 43; מצוטט גם אצל ELLEN CHESLER, WOMAN AND RACE 215 (1983). ANGELA Y. DAVIS, WOMEN, RACE AND CLASS 216–217, OF VALOR: MARGARET SANGER AND THE BIRTH CONTROL MOVEMENT IN AMERICA 343–345 (1992); Melanie M. Lee, *Defining the Agenda: A New Struggle for African-American Women in the Fight for Reproductive Self-Determination*, 6 WASH. & LEE RACE ETHNIC ANC. L.J. 87, 93–94 (2000). ראו עוד, לאחרונה, Khiaara M. Bridges, *White*

התמקד באי-נגישות חוקית של אמצעי מניעה או שירותי הפלה,¹⁴⁹ סיפורן של נשים מקבוצות מיעוטים כלל מופעים בוטים ואכזריים לאין שיעור של ניצול ודיכוי רבייתי. המאמצים השונים שהושקעו בריסון הרחם השחור, כפי שדיווחו חוקרות רבות, נבעו כמעט כולם מתפיסה מונוליתית וגזענית שראתה בנשים שחורות נשים "סוּטות" אשר פורעות את הסדר החברתי ואינן ראויות להיות אימהות.¹⁵⁰ כך, נשים שחורות ועניות הוסללו לבחירה בעיקור קבוע ובלתי-הפיך כאפשרות המועדפת לשליטה בילודה,¹⁵¹ וזאת גם אחרי שהפלות נהפכו לחוקיות בעקבות פסק-הדין המכונן בעניין *Roe v. Wade*.¹⁵² אכן, הן הליגה לפיקוח על הילודה והן תנועת הפרו-בחירה בעד הזכות להפלה היו נגועות בהיסטוריה של גזענות, שהיוותה מסד לחשדנות שבה התקבלו זכויות רבייתיות בקרב הקהילה השחורה.¹⁵³ רבים מאלה שציידו בזכות להפלה לאורך שנות החמישים והשישים ניסחו את טיעוניהם ברטוריקה אאווגנית שגזרה קשר סיבתי בין עבריינות הנוער, תרבות העוני וההורות הפתולוגית של המשפחה השחורה, וראו בתכנון המשפחה תרופה להפחתת התחלואים החברתיים, הזיהום הסביבתי והוצאות

Privilege and White Disadvantage, 105 VA. L. REV. 449 (2019), הטוענת כי בתחילת המאה העשרים נשים לבנות משכבות נמוכות היו קורבנותיה המרכזיים של התנועה האאווגנית, ששמה לה למטרה להשביח את הגנום הלבן ולחסנו מפני ניוון, אך מגמה זו השתנתה באמצע המאה כתגובת-נגד על צמיחתה של התנועה לזכויות האזרח, ועימה השתנה גם ההיגיון האאווגני – לא עוד "השבחה" של האוכלוסייה הלבנה, אלא צמצום ותיחום של האוכלוסייה הלא-לבנה, שהייתה מצוידת כעת בכלים משפטיים להעלות תביעות נגד המדינה.

149 במרכזו של שיח רצוף הטיות גזעיות ומעמדיות, השימוש באמצעי מניעה הומשג כ"זכותן" של נשים לבנות לממש את עצמן מחוץ לביתן וכ"חובתן" של נשים שחורות להגביל את גודל משפחתן – בכוח, אם לא בכוח השכנוע. ראו DAVIS, שם, בעמ' 210; Elizabeth Jones, *Looking Back to Move Forward: An Intersectional Perspective on Harris v. McRae*, 1 GEO. J.L. & MOD. CRITICAL RACE PERSP. 379, 388 (2009). על כך שסנגר לא בחלה גם בהפעלת כוח כדי להגשים את חזונה האאווגני ראו FRANKS, לעיל ה"ש 148, בעמ' 47–48.

150 ראו, למשל, את מאמרה המקיף של Darci Elaine Burrell, *The Norplant Solution: Norplant and the Control of African-American Motherhood*, 5 UCLA WOMEN'S L.J. 401, 404 (1995).

151 פמיניסטיות שחורות תיעדו דפוסים מטרידים של עיקור כפוי עד לתחילת שנות השמונים – לעיתים לא בדיעתן או בהסכמתן המודעת של הנשים, ולעיתים באמצעות התניית שורה של הטבות בויתור לצמיחות על פוריותן, ובכלל זה זכאות לדמי רווחה, לקבלת טיפול רפואי או לביצוע הפלה. ראו JENNIFER NELSON, *WOMEN OF COLOR AND THE REPRODUCTIVE RIGHTS MOVEMENT* 6, 68, 150–151, 155–159, 182, ch. 2 (2003); DOROTHY ROBERTS, *KILLING THE BLACK BODY: RACE, REPRODUCTION, AND THE MEANING OF LIBERTY* 89 (1997); LESLIE J. REAGAN, *WHEN ABORTION WAS A CRIME: WOMEN, MEDICINE, AND THE LAW IN THE UNITED STATES 1867–1973*, 173–179, 207–208 (1997); LINDA GORDON, *WOMAN'S BODY, WOMAN'S RIGHT: BIRTH CONTROL IN AMERICA 1867–1973* 391–401 (1990); DONALD T. CRITCHLOW, *INTENDED CONSEQUENCES: BIRTH CONTROL, ABORTION, AND THE FEDERAL GOVERNMENT IN MODERN AMERICA* 111–150 (2001); D. Marie Ralstin-Lewis, *The Continuing Struggle Against Genocide: Indigenous Women's Reproductive Rights*, 20 WICAZO SA REV. 71 (2005).

152 ראו *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113 (1973).

153 על הקשר שבין התנועה לשליטה בילודה ולזכויות הפלה לבין שיקולים אאווגניים ראו Mary Ziegler, *The Framing of a Right to Choose: Roe v. Wade and the Changing Debate on Abortion Law*, 27 LAW & HIST. REV. 281, 285–291 (2009).

הרווחה של המדינה.¹⁵⁴ פוליטיקת ההפלות הייתה משופעת בשיח גזעי וטעון עד כדי כך שכמה מהמנהיגים של התנועה לזכויות האזרח ושל ארגוני גברים שחורים, ביניהם "הכוח השחור" והפנתרים השחורים, ראו בה מנגנון מכונן של ג'נוסייד גזעי כחלק ממזימה לאומית לבנה לחיסול הילודה השחורה.¹⁵⁵ הם אף חששו שהלגליזציה של הפסקות ההיריון תוביל לעידן שבו הפלה חוקית תהפך להפלה כפויה. בראייתם, הלכת *Roe v. Wade* והמהפכה המשפטית שהתחוללה בעקבותיה לא היו אלא הפרק העדכני ביותר בהיסטוריה הרצחנית של שליטה מערבית על שחורים ומיעוטים אחרים.¹⁵⁶

גם לפני בית-המשפט העליון האמריקאי שנתן את פסק-דין *Roe v. Wade* נשמעו, בין היתר, טיעונים ברוח זו מצד תומכיה ומתנגדיה של הזכות להפלה שהצטרפו כידידי בית-המשפט.¹⁵⁷ בין ידידי בית-המשפט הופיע אחד מארגוני הנשים הבולטים למען "הזכות לחיים", אשר טען בלהט כי הפלה אינה אלא "הפתרון של הגבר הלבן לבעיות של עוני וגזע".¹⁵⁸ אך בין ידידי בית-המשפט היו גם המוסד להורות מתוכננת (ממשיך דרכה של הליגה לפיקוח על הילודה) והארגון הלאומי לנשים (NOW) – אחד מארגוני הנשים המרכזיים של התקופה, בהנהגת נשים לבנות ממעמד-הביניים – אשר טענו בלהט זהה בעד הזכות להפלה. בין שלל טיעוניהם הם נתנו קול לתפיסה כי להגבלות המוטלות על הפלות יש השלכות חברתיות קשות בדמות ילדים עניים, אנטי-סוציאליים ובלתי-רצויים, המעמיסים על תקציב הרווחה, ואף טענו לקשר ישיר בין חסמים מפני הפלות לבין תופעות של פשע, אלכוהוליזם והתמכרויות שונות.¹⁵⁹ חוות-

- 154 לדיון נרחב בטיעונים אלו ראו Mary Ziegler, *Roe's Race: The Supreme Court, Population Control, and Reproductive Justice*, 25 YALE J.L. & FEMINISM 1 (2013) (להלן: Ziegler, *Roe's Race*); כן ראו Farida Akhter, *The Eugenic and Racist Premise of Reproductive Rights and Population Control*, 5 ISSUES REPROD. & GENETIC ENGINEERING 1, 7 (1992).
- 155 לתיאור עמדתם של ארגוני הגברים השחורים ראו NELSON, לעיל ה"ש 151, פרק 3; Robert G. Weisbord, *Birth Control and the Black American: A Matter of Genocide?*, 10 DEMOGRAPHY 571 (1973).
- 156 NELSON, לעיל ה"ש 151, בעמ' 106. לטענתם, אי-אפשר לקבל שהמדינה תבקש לפתור את בעיית העוני וספיחיה על-ידי חיסול העניים במקום חיסול השיטה הגזענית והקפיטליסטית שניצלה שחורים. כך, למשל, הם טענו כי שומה על הממשל הפדרלי לתמוך בחילה בתוכניות לשיפור התנאים בשכונות-העוני ובהנגשת טיפולים רפואיים למניעת שיעורי התמותה הגבוהים של אימהות שחורות ופעוטות, כדי שהמיון של שירותים לתכנון המשפחה לא ייתפס בקרב הקהילה השחורה כפעולה של ג'נוסייד גזעי. ראו שם, בעמ' 81. אכן, שיעור התמותה בקרב פעוטות שחורים גבוה פי שניים ויותר מאשר בקרב פעוטות לבנים – תופעה הקשורה במישורן להעדר טיפולים טרום-לידהיים זמינים וזולים לנשים שחורות. ראו שם, בעמ' 183.
- 157 בית-המשפט פטר טיעונים אלו בשני משפטים קצרים בפסק-דינו: "We forthwith acknowledge our awareness of the sensitive and emotional nature of the abortion controversy... [P]opulation growth, pollution, poverty, and racial overtones tend to complicate and not to simplify the problem". ראו עניין *Roe v. Wade*, לעיל ה"ש 152, בעמ' 116.
- 158 מדובר בארגון הניו-יורקי Women for the Unborn. ראו שם, בעמ' 116; Ziegler, *Roe's Race*; לעיל ה"ש 154, בעמ' 32.
- 159 לדיון בחוות-דעת שהוגשו מטעם ידידי בית-המשפט בעניין *Roe v. Wade* – של המוסד להורות מתוכננת (Brief for the Planned Parenthood Federation of America et al. as Amici Curiae at (No. 70-18) Brief for) NOW ושל ארגון הנשים (28–29, *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113 (1973)) ושל Women's Organizations et al. as Amici Curiae at *34, *Roe v. Wade*, 410 U.S. 113 (1973).

הדעת של NOW, יחד עם ארגוני נשים אחרים, אף טענה כי אותם ילדים בלתי-רצויים שהפלתם נמנעה מעבירים את "הפתולוגיה הפסיכוסוציאלית" שלהם לדורות הבאים.¹⁶⁰ על רקע זה ביקר הפמיניזם השחור בחריפות את הפמיניזם הבורגני הלבן של הגל השני. נשים שחורות טענו כי הפמיניזם של הגל השני אומנם הנחיל את התובנה המכוננת ש"האישי הוא הפוליטי", אולם התעלם מהשאלה מי הן הנשים שבעיותיהן האישיות יזכו בתרגום ובקידום פוליטיים. בעוורונו להתנסויות השונות של נשים מוחלשות, העלה זרם הפמיניזם המרכזי על נס, באופן בלעדי, את קידום נגישות החוקית של ההפלה, ולא טרח לבדל את עצמו ולהתנער מהרטוריקה הגזענית שאפיינה את התנועות שקראו לשליטה בילודה, ומהפוטנציאל של הזכות להפלה לשמש לא להעצמת נשים, כי אם להעצמת כוחם של הלבנים באמצעות צמצום הילודה השחורה.¹⁶¹

למעשה, ניתן לומר כי תנועות הנשים השחורות ביקשו לפלס דרך בין העמדה של ארגוני הגברים השחורים, מצד אחד, לבין העמדה של ארגוני הנשים הלבנות, מצד אחר. הזרם הדומיננטי בפמיניזם השחור דחה את טענתם של ארגוני הגברים השחורים כי ההיסטוריה האאוגנית והדכאנית של מגננונים שונים לשליטה בילודה פוסלת אותם בהכרח באופן גורף בהיותם מכשיר של ג'נוסייד גזעי. אדרבה, הן ראו בחינוך מיני, באמצעי מניעה ובגישה חופשית ובטוחה להפלה כלים חשובים במאבק לקידום מעמדן של הנשים השחורות כאזרחיות שוות, ולפיתוח יכולתן לתרום ל"מהפכה השחורה" לא רק ברחמן הנשי, אלא גם בהונן האנושי, בכישוריהן ובתבונתן.¹⁶² אך בעוד שהפמיניזם השחור אשר באופן עקיב את חשיבותה של הזכות להפלה, הוא הסתייג בעוצמה לא-פחותה מהרטוריקה הגזענית שהרבתה להתלוות אליה. הוא אף ביקש לקעקע את התפיסה הרואה את הזכות להפלה כחזות הכל וכסינונימית לצדק רבייתי, וטען כי הצבתה בראש סדר-היום הפמיניסטי מעלימה ומאלימה את האינטרסים, ההתנסויות והצרכים של נשים ממיעוטים שונים במאבק על מדיניות פריון מותאמת, מונגשת ושוויונית. רק מיקוד המבט בחוויות החיים המובחנות של נשים מוחלשות, דחיפתן למרכז-הכובד של הדיון האנליטי והצבתן כמסגרת פרשנית של "talking b(l)ack", טענו פמיניסטיות

(להלן: חוות-דעת NOW) – ראו Ziegler, *Roe's Race*, לעיל ה"ש 154, בעמ' 31–32.

160 חוות-דעת NOW, לעיל ה"ש 159, שם, וכן Ziegler, *Roe's Race*, לעיל ה"ש 154, בעמ' 32.
 161 לתיאור העמדה הבעייתית של הפמיניזם של הגל השני, ובמיוחד של הפמיניזם הרדיקלי, ראו את הדיון של NELSON, לעיל ה"ש 151, בפרק הראשון ובעמ' 137. כן ראו Angela Davis, *Racism, Birth Control, and Reproductive Rights*, in FROM ABORTION TO REPRODUCTIVE FREEDOM: DAVIS; TRANSFORMING A MOVEMENT 15 (Marlene Gerber Fried ed., 1990), לעיל ה"ש 148, בעמ' 203 (המציינת כי נשים שחורות מיעטו להצטרף לתנועת הנשים למען זכויות רבייתיות, על-אף חשיבותן של זכויות אלו לכלל הנשים, בין היתר בשל ה-"almost lily-white complexion of the abortion right campaign"). כן ראו Burrell, לעיל ה"ש 150, בעמ' 405–407; טלי רוזין מה זה בכלל פמיניזם 255 (2000). לביקורת על המוטו "האישי הוא הפוליטי" מהפרספקטיבה של נשים שחורות ראו Patricia Hill Collins, *What's in a Name? Womanism, Black Feminism, and Beyond*, 26 THE BLACK SCHOLAR 9, 14 (1996).
 162 ראו NELSON, לעיל ה"ש 151, בעמ' 64.

שחורות, יאפשרו לעצב מדיניות רבייה כוללת, מכילה ומורכבת יותר.¹⁶³ כחלק מטענה זו ראה הפמיניזם השחור בהדרה של נסיון החיים הפרטיקולריסטי של נשים שחורות גורם חשוב בשגיאה הפמיניסטית ההיסטורית של המשגת הזכות להפלה במונחים המגבילים של זכות שלילית לפרטיות ולאוטונומיה רבייתית, כזאת שאינה מכירה בחובה מדינתית אופרטיבית לסבסוד גישה זולה ובטוחה לשירותי הפלה.¹⁶⁴ לדידן של פמיניסטיות שחורות, נגישות מהותית מתקיימת רק אם בצידה מסופקים האמצעים הכלכליים למימושה.¹⁶⁵ יתר על כן, בניגוד לקיבעון קצר-הרואי על הזכות להפלה, הפמיניזם השחור ביקש להאיר את הצד האחר של המשוואה הרבייתית, שנדחק לשולי סדר-היום הפמיניסטי – הזכות להיות אימהות. ברובד הבסיסי ביותר, הן טענו, הזכות לאימהות משמיעה הגנה על מנגנוני הרבייה של נשים ועל כושרן לשאת ילדים במנותק מזהותן הגזעית וממעמדן הכלכלי. פמיניסטיות שחורות ביקרו אפוא בחריפות את ההתעלמות של ארגוני נשים מדיכוי הרביית, ויצאו נגד סירובם לתמוך בהקשחת הפיקוח על פרוצדורת העיקור או להתנער מתפיסתן כאימהות "מסוכנות" שאינן ראויות להתרבות.¹⁶⁶ ברובד רחב יותר, הן טענו כי כדי שנשים יוכלו לבחור לא רק בהימנעות מהורות, אלא גם בגידול ילדים בריאים מעל לקו העוני, יש ליצור עבורן מעטפת משפטית תומכת שתאפשר להן לממש את אימהותן מתוך עצמאות כלכלית, קיום בכבוד וביטחון תעסוקתי. לדידן, "בחירה" או "חירות" רבייתיות אותנטיות, ולא חלולות וריקות מתוכן יתאפשרו לכלל הנשים רק אם הפמיניזם יקדם סוגיות ליבה כגון שירותי רווחה ובריאות מונגשים וזולים לנשים עניות ולילדיהן, ובכלל זה שירותים רפואיים במהלך ההיריון ולאחר

163 לסיפורו של המאבק הפמיניסטי על הזכות להפלה ולזכויות רבייתיות בשנות השישים, השבעים והשמונים, ועל המתח שבין הפמיניזם הלבן לפמיניזם השחור בנושאים אלו, ראו שם, במיוחד פרקים 2, 5.

164 לימים יפיקו זרמים שונים בפמיניזם הלבן לקחים מטעות זו, ויבקשו להמשיג את ההפלה כזכות לשוויון מגדרי, הטענה סיוע מהמדינה במימושה. עניין זה התחדד על רקע התיקון הפדרלי המכונה "תיקון הייד" (Hyde Amendment), שגרם בפועל להפסקת מימון של שירותי ההפלות, ואשר אושרר על-ידי בית-המשפט העליון. על כך ראו בהרחבה מאמרה של Jones, לעיל ה"ש 149.

165 ראו Madeline M. Gomez, *Intersections at the Border: Immigration Enforcement, Reproductive Oppression, and the Policing of Latina Bodies in the Rio Grande Valley*, 30 COLUM. J. GENDER & L. 84, 112–113 (2015) (המתארת את הביקורת על הפמיניזם הלבן, אשר בעיסוקו הקנאי והצר בזכות לבחור סייע למעשה להתפתחות דוקטרינה משפטית של הפלות המבוססת על זכויות שליליות). כן ראו Burrell, לעיל ה"ש 150, בעמ' 406–405. חוקרות פמיניסטיות הבינו כי בהעדר סבסוד משמעותי של עלויות ההפלה ייווצר משטר הפסקת היריון שבבסיסו הפליה פנים-מגדרית על רקע מעמדן הכלכלי של נשים: נשים ממעמד בינוני-גבוה ייהנו מנגישות של משטר הפלות חוקי ונותני שירות רפואיים מקצועיים, ואילו נשים עניות ומוחלשות ייאלצו לפנות לעוסקים לא-מורשים שיספקו להן הפלות זולות ולא-בטוחות. NELSON, לעיל ה"ש 151, בעמ' 49.

166 NELSON, שם, בעמ' 184–185; Dorothy E. Roberts, *Unshackling Black Motherhood*, 95 MICH. L. REV. 938, 953 (1997).

הלידה, מעונות-יום מסובסדים, בריאות תעסוקתית בדמות סביבת עבודה בטוחה ומנוטרלת מסיכונים לפוריות, דיור נאות וזכויות סוציאליות בסיסיות.¹⁶⁷ בהסתמך על הלקחים של אחיותיו הבוגרות, הפמיניזם המשפטי צריך לקדם חזון רבייתי דומה במשפט הישראלי – חזון שיוכל להתממש רק באמצעות מדיניות חברתית המודעת לאפקט האדווה של ההצטלבות על רקע מגדר, מעמד ומוצא בחייהן של נשים מוחלשות בישראל.¹⁶⁸ כך, למשל, בעוד זכות ליברלית להפלה מקדמת שוויון מגדרי, הבטחת האמצעים למימושה, בדמות חובה ציבורית למימון מלא של שירותים להפסקת היריון לצד שירותים לתכנון המשפחה, מקדמת שוויון אתגר-מגדרי. אך בעוד אמצעי מניעה או טיפולים לצמצום הילודה בולטים בהעדרם מסל הבריאות הישראלי,¹⁶⁹ הפלות חוקיות בישראל זכות במימון ציבורי רק כל עוד גיל האישה אינו עולה על שלושים ושלוש שנים.¹⁷⁰ נשים מעל גיל זה נאלצות לשאת לבדן בהוצאות הפסקת ההיריון – פרוצדורה שעלותה אינה זניחה אפילו בבית-חולים ציבורי, ועומדת על כ-2,500 ש"ח.¹⁷¹ הסדר זה הוא בעייתי מהפרספקטיבה של הפמיניזם המזרחי, שכן התניית המימון בגיל האישה, במקום במצבה הפיננסי, משקפת תת-מודע אתני המקודד את מציאות החיים של האישה האשכנזייה ממעמד-הביניים נקודת-ייחוס נורמטיבית,¹⁷² ועלולה להוציא את הזכות להפלה אל מחוץ להישג-ידן של נשים מזרחיות

- 167 לפירוט מקיף של התוכן שהפמיניזם השחור יוצק במונח "צדק רבייתי" ראו Nelson, לעיל ה"ש 151, בעמ' 56–57, 148–149 וכן פרקים 2, 5; Charlotte Rutherford, *Reproductive Freedoms*; and African American Women, 4 YALE J.L. & FEMINISM 255 (1992); Linda La Rue, *The Black Movement and Women's Liberation*, in WORDS OF FIRE: AN ANTHOLOGY OF AFRICAN-AMERICAN FEMINIST THOUGHT 164 (Beverly Guy-Sheftall ed., 1995); Angela Hooton, *A Broader Vision of the Reproductive Rights Movement*: פרק 12; ה"ש 148, פרק 12; Angela Hooton, *A Broader Vision of the Reproductive Rights Movement*: פרק 12; ה"ש 59 (2005) 13 AM. U. J. GENDER SOC. POL'Y & L.
- 168 להרחבה בסוגיות אלו ראו יפת "מזרחיות, מגדר ומשפט", לעיל ה"ש 66, פרק ה, שם אני דנה לעומק באסדרה של הפסקת היריון מבעד לפריזמה של הפמיניזם המזרחי.
- 169 אלון טל והארץ מלאה – התמודדות עם פיצוץ אוכלוסין בישראל 160–163, 163 (2017); דלילה אמיר הפלות כסוגיה מושחתת בישראל – על פרספקטיבה פמיניסטית ובין-לאומית ועל דילמות ממסדיות ואישיות 52–53 (2015) 53; Susan Martha Kahn, *Reproducing Jews: A Cultural Account of Assisted Conception in Israel* 2–3 (2000); Larissa Remennick, *Contested Motherhood in the Ethnic State: Voices from an Israeli Postpartum Ward*, 8 ETHNICITIES (2008) 199, 200. כן ראו צבי טריגר "על הרגולציה של שירותי הפיריון בישראל" מסדירים רגולציה: משפט ומדיניות 269, 277 (ישי בלנק, דוד לוי-פאור ורועי קרייטנר עורכים) (2016).
- 170 ראו פנינה ליפשיץ-אבירם **איזון עדין – מבט שני על זכויות עובר בר-חיות בדין הישראלי: בין זכויות האישה לזכויות העובר** 23 (2016).
- 171 נויה רימלט "מנגישות חלקית, שאין בה צדק, לחקיקה צודקת: לקראת פרדיגמה חדשה של הפסקות היריון בישראל" **עינוי משפט** לט 415, 470 ה"ש 179 (2016) (להלן: רימלט "מנגישות חלקית").
- 172 במונחים של דיני הפליה, אמת-המידה לזכאות למימון הפלה, שהתקבעה על גיל שלושים ושלוש, מהווה מנבא אמין לגבי נשים אשכנזיות ממעמד-הביניים ומעלה, ומנבא לא-אמין (ולכן שירותי) לגבי נשים מזרחיות ונשים מוחלשות אחרות בחברה הישראלית. על מנבאים אמינים ולא-אמינים בהקשר של הבחנות רלוונטיות והבחנות שירותיות ראו, למשל, פינטו, לעיל ה"ש 5, בעמ' 120–121.

רבות.¹⁷³ אכן, נשים מוחלשות הן הצרכניות העיקריות של שירותי הפסקת היריון בישראל – נתון שמאיר את זירת ההפלות כאתר מורכב של חולשה לצד סוכנות נשית והעצמה.¹⁷⁴ מחקרים מבית-היצר של הפמיניזם המזרחי יכוונו לפיכך לחשיפת הפרק ההיסטורי החסר בנושא דפוסי ההפלות שבוצעו בישראל – פרק שילמד על הסוכנות הפעילה של נשים מזרחיות בשליטה בגופן ובפריעת הסדר הפטריארכלי הפרו-נטליסטי באמצעות ביצוע הפלות לא-חוקיות בדרוכים יצירתיות.

יתר על כן, הפמיניזם המזרחי, כמו הפמיניזם השחור, מבקש למנוע מלכתחילה את הצורך בשימוש בהפלה כאמצעי מניעה, וזאת באמצעות חינוך מיני איכותי והדרכה לתכנון המשפחה. בהולנד, למשל, חינוך מיני זמין ונגיש זוהה כגורם המרכזי לכך ששיעורי הפסקת ההיריון בקרבה הם מן הנמוכים בעולם.¹⁷⁵ גם בקנדה הונהגה תוכנית ממשלתית של חינוך מיני והנגשת אמצעי מניעה, שהצליחה להוביל לירידה של יותר משליש בשיעור ההריונות הבלתי-רצויים בקרב נערות.¹⁷⁶ יש להצטער על כך שמשרד החינוך הישראלי – הגורם העיקרי המופקד על חינוך מיני בבתי-הספר – מתרשל בתחום אחריותו: בעוד בחינוך העל-יסודי אין שיעורי-חובה לחינוך מיני, התוכנית שמסופקת בבתי-הספר היסודיים ובחטיבות-הביניים היא חלקית ומוגבלת; אין כל פיקוח ומעקב אחר מידת ההטמעה והיישום שלה; ושורה של מחקרים דיווחו כי "מרבית התלמידים לא קיבלו חינוך מיני כלל או למדו חינוך מיני שעות מעטות בלבד".¹⁷⁷ כשלים אלו מתיישבים עם נתונים מטרידים על כך שבני-נוער בישראל "נוטים להתנהגות מינית מסתכנת", ועל כך שבשנים האחרונות שיעור השימוש באמצעי מניעה הולך ויורד.¹⁷⁸ על הפמיניזם המשפטי להאיר באור ביקורתי את הבעייתיות שבחינוך המיני במערכת החינוך בישראל, במיוחד לגבי נערות מוחלשות מרקע מסורתי, ולפעול לתיקונה כחלק מקו הפעולה הפוליטי שלו במאבק לצדק רבייתי.¹⁷⁹

מימוש ריבונותן של נשים על רחמן אינו יכול להיעצר בהכרה בזכותן למנוע או להפסיק את הריון, אלא חייב לכלול גם הגנה על זכותן המקבילה להמשיכו. שינוי המוקד של השיח הפמיניסטי משיח צר ונקודתי על הזכות להפלה לשיח רחב וכולל על צדק רבייתי, ברוח תובנותיו של הפמיניזם השחור, מיתרגם לכינון סדר-יום מקיף שבמרכזו התמודדות עם אתגרים חברתיים ומשפטיים המקשים על נשים את מימוש אימהותן, אם מסיבות של דיכוי רבייתי, עוני או העדר ביטחון סוציאלי ותעסוקתי. בין היתר, מתפקידו של הפמיניזם המזרחי, כהגות וכתנועה, לחשוף את הדיכוי הרבייתי שאליו הוכפפו נשים מזרחיות בעשורים הראשונים של

173 לנתונים עדכניים על נשים מזרחיות המראים כי הן ממוקמות עדיין בשוליו הפריפריאליים של המרחב הגיאוגרפי-חברתי בישראל ראו יפת "מזרחיות, מגדר ומשפט", לעיל ה"ש 66, בעמ' 766.

174 שם.

175 לנתונים בעניין זה ראו רימלט "מנגישות חלקית", לעיל ה"ש 171, בעמ' 470–471.

176 שם, בעמ' 471, ה"ש 182.

177 ראו אתי וייסבלאי **חינוך מיני במערכת החינוך** 2 (הכנסת, מרכז מחקר ומידע, 2010).

178 שם; WORLD HEALTH ORGANIZATION, GROWING UP UNEQUAL: GENDER AND SOCIOECONOMIC DIFFERENCES IN YOUNG PEOPLE'S HEALTH AND WELL-BEING 180–187

(2016), available at <https://bit.ly/3qlpIBW>.

179 על הקשר בין מסורתיות לפמיניזם המזרחי ראו דפנה חורב "שפת אם" – בין פמיניזם דתי לפמיניזם מזרחי" **דעות** 20, 49 (2010).

המדינה,¹⁸⁰ ואשר אליו מוכפפות עדיין נשים ממיעוטים שונים בישראל. דוגמה בולטת בהקשר זה היא ההכפפה של נשים ממוצא אתיופי לשימוש כפוי באמצעי מניעה. כפי שעולה מממצאי מחקר שנערך מטעם ארגון "אשה לאשה", נשים ממוצא אתיופי חויבו ליטול אמצעי מניעה חיצוני מסוג זריקות דפו-פרוורה, פן יישללו מהן טיפול רפואי, עזרה כלכלית ואף רשיון עלייה לישראל.¹⁸¹ אכן, "אספקה אגרסיבית" של אמצעי מניעה לנשים ממוצא אתיופי הוערכה כ"אחד מגורמי המפתח" לירידה התלולה של 50% בשיעורי הילודה בקהילה האתיופית בעשור האחרון.¹⁸² מטריד הדבר שסוגיות אלו מיעטו לטרוד את מנוחתו של סדר-היום הציבורי או הפמיניסטי בישראל, אולי בשל התפיסה הבורגנית האשכנזית שלפיה מודל "אימהות-החובה" הוא ההתנסות הנשית המרכזית שאותה חולקות כלל הנשים היהודיות בישראל.¹⁸³

דוגמה נוספת ברוח זו היא אסדרת הרחם באחד ממופעי הפוגעניים ביותר, דהיינו, הסמכות החוקית להכריז על קטין כ"נזקק" ולהוציאו מחזקת אמו על בסיס התנהגותה במהלך ההיריון.¹⁸⁴ בניגוד חד לעיסוק הפמיניסטי הענף בסוגיה זו בארצות-הברית,¹⁸⁵ במחקר המקומי היא נדחקה לקרן-זווית, ולא עוררה עניין או תהודה כמעט.¹⁸⁶ אפשר שהסיבה לחסר המחקרי היא שהסדר שאומץ בישראל לוכד ברשתו בעיקר קהל-יעד נשי הממוקם בשולי החברה: החוק הישראלי מתייחס רק לצריכת סמים במהלך ההיריון, האופיינית לנשים מוחלשות ועניות, אך לא לעישון סיגריות ולצריכת אלכוהול, האופיינית לנשים נורמטיביות.¹⁸⁷ נתונים ראשוניים על דרכי ההתערבות של סוכני המשפט ביחסי אם-עובר מעלים ממצאים מטרידים באשר

180 ראו יפת "מזרחיות, מגדר ומשפט", לעיל ה"ש 66, פרק ג, וכן אושרית יקנה ההיסטוריה של הגלולה למניעת הריון בישראל, במיוחד 137–148 (עבודת-גמר לתואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן – היחידה ללימודים בין-תחומיים 2011).

181 ראו חדוה אייל דפו פרורה: אמצעי למניעת הריון הניתן באמצעות זריקה: על מדיניות השימוש בקרב נשות קהילה האתיופית בישראל (ארגון אשה לאשה 2009). על המדיניות של מתן זריקות כאלה לנשים ממוצא אתיופי בישראל ראו גם אינס אליאס "מילדי תימן ועד לאתיופיות: כיצד מתייחסת המדינה לילודות שאינן בצבע הנכון?" הארץ – תרבות (11.5.2017) <https://bit.ly/3qnFLPH>.

182 טל, לעיל ה"ש 169, בעמ' 165.

183 לטענה זו ראו יפת "מזרחיות, מגדר ומשפט", לעיל ה"ש 66. להצגה קלסית של מודל אימהות-החובה ראו ברקוביץ, לעיל ה"ש 131, בעמ' 287; ניצה ברקוביץ "אזרחות ואימהות: מעמדן של הנשים בישראל" ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? 206 (יואב פלד ועדי אופיר עורכים 2001).

184 באמצע שנות התשעים הוסף ס' 2(7) לחוק הנוער (טיפול והשגחה), התש"ך-1960, אשר קובע כעילת נזקקות תינוק הסובל מתסמונת קסר בסם (גמילה) ומאפשר להוציאו מחזקת אמו.

185 למאמר עדכני ומקיף, המהווה דוגמה אחת מני רבות, ראו Michele Goodwin, *Fetal Protection*, 102 CAL. L. REV. 781 (2014). *Laws: Moral Panic and the New Constitutional Battlefield*.

186 דוגמה כמעט יחידה למחקר כזה היא מאמרה של רות הלפרין-קדרי "שניים שהם אחת, אחת שהיא שניים: יחסי אם-עובר ושימוש בסמים על-ידי נשים הרות" פלילים 261 ו 262 (1997) (המציינת כי החוק לא זכה ב"תשומת-לב רבה על-אף השלכותיו החמורות לגבי נשים המצויות בשולי החברה").

187 ראו שם, בעמ' 278–283, 326–327. בעוד ענייני כאן הוא בהטיה הפנים-מגדרית, הלפרין-קדרי עומדת על ההפליה הבין-מגדרית בין גברים לנשים המגולמת בהסדר זה, לנוכח העובדה שרמות הפגיעה ביילודים שנולדו לאבות מכורים לסמים ולאמהות מכורות לסמים הוא זהה, אך רק נשים מהוות מושא לאסדרה. שם, בעמ' 325–326.

לנטייתן של הרשויות לבחור את האמצעי החוקי הקיצוני ביותר שהחוק מעמיד לרשותן – הוצאת ילדים מחזקת אמם – וזאת מתוך תפיסה בעייתית שיוצרת גזרה שווה בין שימוש בסמים לחוסר מסוגלות הורית, מבלי לבחון את תפקודן האימהי של הנשים בפועל.¹⁸⁸ למרות השימוש המוקשה בהסמכה החקיקתית, היו חוקרים שקראו לחזק ביתר שאת את הפיקוח המדינתי על האישה ההרה, באופן שיאפשר להעמידה לדין פלילי ויקים כלפיה חבות נזיקית בגין התנהגויות שסיכנו את העובר במהלך ההיריון.¹⁸⁹ על הפמיניזם המשפטי לבחון בצורה מעמיקה את דפוסי האכיפה והיישום של החוק הקיים, מצד אחד, ולבקר הצעות להרחיב את היקף האחריות המשפטית של נשים הרות, מצד אחר, ברוח תובנותיו של הפמיניזם השחור. חוקרות פמיניסטיות לא-לבנות עמדו על האופי המוגזע של אסדרת-היתר של הרחם בארצות-הברית, על עוצמת הפגיעה באוטונומיה הנשית ועל הבעייתיות בהסדר המשקף תפיסה מכשירנית של נשים כרחם לאומי. תפיסה זו התבטאה בראשיתה בקביעת סטנדרט התנהגות תובעני, פולשני ומעניש כלפי נשים הרות שהן חדר-הוריות, עניות וממיעוטים גזעיים, וסופה מרחיק עד למחוזות האפלים של **מעשה השפחה**.¹⁹⁰ לצד ניסוח התנגדות ברורה כלפי קריאות להעמקת ההתערבות המשפטית ביחסי אם-עובר בישראל, על הפמיניזם המשפטי להוסיף ולקדם חלופות אפקטיביות – כגון תוכניות טיפוליות, שיקומיות ומניעתיות שאינן מענישות נשים בסיכון, אלא מטיבות עימן ועם ילדיהן¹⁹¹ – תוך הקפדה על כך שמנגנונים להגנת ילדים אינם מיתרגמים למנגנונים למשטור נשים.

כיוון נוסף למחקר פמיניסטי רב-צירי יבחן באיזו מידה היחס המשפטי לעבריינות אימהית הוא נגזרת של המשתנה המגדרי האתנו-מעמדי, ועד כמה הוא פועל להכפתן של נשים מוחלשות לקנה-מידה שיפוטי מחמיר באשר לחובות ההוריות הנדרשות מן "האם הראויה". למיטב ידיעתי, סוגיות אלו לא העסיקו כמעט את המחקר הפמיניסטי המשפטי, אשר טרם

188 שם, בעמ' 310–311, 317–320 (ה"ש 262), 332. נתונים אלו הם ראשוניים ולא-מעודכנים, ויש לפעול להרחבת הידע שלנו בתחומים חשובים אלו.

189 ליפשיץ-אבירם, לעיל ה"ש 170, בעמ' 150–152, 156. החוקרת אף מרחיקה לכת וסבורה כי "אולי הגיעה העת לחשוב באופן פטרנליסטי קמעה", כך שתיאסר הפסקת היריון בשלב החיות ותתאפשר כפיית טיפולים באישה הרה ללא הסכמתה, ובכלל זה ניתוח קיסרי, לצד שקילה של "התערבות בחיי הפרט ואיסור על היריון במקרים שהוא עלול לגרום נזק לעובר או לליילוד". ראו שם, בעמ' 138–139. כן ראו שמואל ילינק **הולדה בעולה – זכויות תביעה ופיצויים** 69 (התשנ"ד)

(היוצא נגד מתן חסינות משפטית לאם הרה אשר נוטלת סמים, מרבה לשתות אלכוהול, מעשנת בצורה מופרזת ואינה נזהרת ממחלות מין). לעמדה מתונה יותר ראו צחי קרן-פז "מבט פמיניסטי וחלוקתי על חובת זהירות של נשים בהיריון: אידאולוגיה, סמליות ופרגמטיות" **עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם** 321 (דפנה ברק-ארז ואח' עורכות 2007) (הקורא להטיל חובת זהירות נזיקית על נשים בהיריון כלפי היילוד, אך בכפוף לקיומו של ביטוח אחריות ובמגבלות הכיסוי של האם).
190 הכתיבה על כך רבה. לאחת הדוגמאות המקיפות ביותר ראו Michele Goodwin, *Prosecuting the Womb*, 76 GEO. WASH. L. REV. 1411 (2008). כן ראו קרן-פז, לעיל ה"ש 189, בעמ' 343, 348–349.

191 במחקר המשווה קיימות הצעות רבות לדרכי פעולה ולתוכניות טיפוליות, אשר דיון בהן חורג מהיקפו של מאמר זה. לראשיתו של עיסוק בכך בישראל ראו הלפרין-קדרי, לעיל ה"ש 186, בעמ' 319–320, המציינת בצדק כי "חברה שאינה מקנה את הדרוש לגמילה ולמניעה ובכל זאת נוקטת בדרכי התערבות בעלות אופי ענישתי מקבלת בכך החלטה ערכית של הסרת אחריות מעצמה והטלתה באופן בלעדי על האשה".

השכיל לעמוד על האופן שבו הגזענות נארגת אל תוך הפטריארכייה בפיקוח המשפטי על התפקוד האימהי. כך, המחקר הפמיניסטי הקיים טרוד בעיקר בהטיה הגברית של מערכת המשפט הישראלית, ביחסה הלא-שוויוני כלפי מודל נשי-הגמוני נטול זיהוי אתני, ובהשוואה בין-מגדרית בין אבות לאימהות.¹⁹² ברם מחקר זה עסק הרבה פחות בהשוואה פנים-מגדרית בין נשים, ולא גילה רגישות מספקת לסולם הערכים הבורגני-הלבן שעל-פיו נמדדת אימהותן ולאופן שבו מיקוף הזהירות עלול להשפיע על תנאי-הסף להגשת כתבי אישום, על סיכויי ההרשעה ועל דרגת החומרה של גזר-הדין בשורה של עברות הוריות.¹⁹³ אכן, קריאה ביקורתית רב-צירית של הפסיקה מעלה כי לפחות בכמה הזדמנויות בחר בית-המשפט לנהוג בשיפוטיות יתרה ולחדש הלכות מתמירות דווקא בהקשר של אימהות מוחלשות.¹⁹⁴ כדי לשכלל את השיח

192 ראו, למשל, נויה רימלט "אמא טובה, אמא רעה, אמא לא רלוונטית: הורות במשפט בין אידיאל השוויון למציאות האימהית" משפטים לט 574, 605 (2010) (להלן: רימלט "אמא טובה, אמא רעה") (המצביעה על האירוניה הטמונה בכך שפסק-הדין המנחה בעניין פרשנותה של עברת ההתעללות ניתן בהקשר נשי, כדי להעביר מסר חינוכי בדבר התנהגות הורית ראויה, אף-על-פי שגברים הם האחראים לרובם המכריע של מקרי ההתעללות). למחקרים בדיני משפחה אשר משווים בין הורות של גברים לבין זו של נשים ועומדים על ההבדל בין התוכן המשפטי שבית-המשפט יוצק בהגדרת האימהות לבין זה שהוא יוצק בהגדרת האבהות ראו, למשל, דפנה הקר **הורות במשפט: מאחורי הקלעים של עיצוב הסדרי משמורת וראייה בגירושים** 35–40, 77–89 (2008).

193 אכן, בהקשרים פליליים אחרים נמצא כי "המוצא העדתי אינו יסוד טריוויאלי בניתוח של תופעת העבריינות והמפגש שלה עם מערכת המשפט". נויה רימלט "כאשר נשים נעשות אלימות" פלילים י 277, 312 (2001) (מחקר זה חושף את פעולתו של היסוד המגדרי במפגש של נשים עם מערכת המשפט הפלילי, אך בה-בעת מכיר ביסודות הזהותיים הנוספים המוצפנים בו, ובפרט הלאום והאתניות).

194 רמזים לחשיבות של ניתוח פמיניסטי אשר דן לא רק בהיבטים המגדריים של פסק-הדין שעניינם עבריינות אימהית, אלא גם בהיבטים אחרים של זהות, כגון מוצא אתני ומעמד כלכלי, ניתן למצוא בפסק-הדין המנחה בעניין עברת ההתעללות – ע"פ 4596/98 **פלונית נ' מדינת ישראל**, פ"ד נד(1) 145 (2000). פסק-דין זה הטיל לראשונה איסור על ענישה גופנית כאמצעי חינוכי, ונקט כלפי האם יחס קשה ומחמיר במיוחד, תוך שהוא קובע פרשנות תקדימית מרחיבה לעברת ההתעללות ופוגע בתוך כך בעקרון החוקיות בפלילים, במגמה לייחס לאם את הקלון הגבוה ביותר האפשרי בגזרת העברות שבין הורים לילדים. פסק-הדין זכה בניתוח מגדרי מאיר-עיניים (ראו רימלט "אמא טובה, אמא רעה", לעיל ה"ש 192), אך ניתוח זה לא ייחס רלוונטיות לזהות הממוקפת של האם היחידנית שניצבה במרכז פסק-הדין – עולה חדשה וקשת-יום ממוצא רוסי – ולשקילת השלכותיה האפשריות על ההכרעה המשפטית החריגה. עניין זה מקבל משנה משמעות לנוכח קביעתו של השופט אנגלרד, בדעת מיעוט, כי "הפכתי בעובדות והפכתי בהן ולא השתכנעתי כי לפנינו מקרה של התעללות", ולנוכח העובדה שעד לאותו פסק-דין נטתה הפסיקה לתייג כהתעללות רק מעשים חמורים ואכזריים הרבה יותר. שם, בעמ' 197. ביקורת דומה תקפה גם לגבי ת"פ (מחוזי חי') 178/02 **מדינת ישראל נ' פלונית**, פ"מ התשס"ג(2) 769 (2003), שגם במרכזו ניצבת אם שהיא עולה חדשה ממוצא רוסי המתגוררת בפריפריה הגיאוגרפית של ישראל וסובלת מעוני קשה. כן ראו ע"פ 3098/90 **מדינת ישראל נ' פלונית** (נבו 3.9.1990). אותם נסיבות חיים ומאפייני אישיות שבית-המשפט המחוזי ראה כ"הוגן ונכון" לשקול כסיבות לקולא בחר בית-המשפט העליון לזקוף לחובת האם, שהורשעה בגרימת חבלה לבתה, והחמיר בעונשה כדי שתשמש דוגמה מרתיעה לעצמה ולהורים אחרים, וכדי שתוכל לקבל במאסר "טיפול נפשי מתאים". בית-המשפט הכפיל אפוא את עונש המאסר שנקבע, וזאת אף-על-פי – ואולי מפני – שמדובר באישה מוחלשת מרקע מצוקתי קשה, אשר נולדה למשפחה בלתי-מתפקדת של חמישה-

הפמיניסטי יש לשקלל אפוא את ההבדלים בין קטגוריות־זהות שונות של נשים ולגלמם אל תוך הניתוח המשפטי של עבריינות אימהית.

רגישות למיקומן המבני השונה של נשים במדרג המגדרי האתנו־מעמדי משמעה גם הצבת שיקולים כלכליים בלב פוליטיקת הבחירה של הפמיניזם. כחלק ממהלך זה יש לקדם מסגרת משפטית של זכויות חברתיות חיוביות, אשר לא רק מקימות מגן מפני התערבות שלטונית כופה בבחירות רבייתיות, אלא אף מקימות חובה פוזיטיבית של המדינה לתמוך בהגשמתן.¹⁹⁵ אכן, התובנה המכוננת של הפמיניזם השחור, שגרמה לשינוי פרדיגמטי בעמדתה של התנועה הפמיניסטית בארצות־הברית, היא שצדק רבייתי תובע יותר מאשר ריבונות אישית או זכות על הגוף, וכי יש להבטיח ערובות כלכליות שיאפשרו לנשים להיות אימהות, לפי בחירתן, לילדים בריאים בגופם ובנפשם. ברוח זו על הפמיניזם המשפטי לקדם אסדרה של שירותי רווחה ושירותים חברתיים לטיפול בילדים, אשר יאפשרו לנשים להיות אימהות פעילות מבלי שהן יצטרכו להקריב לשם כך את עצמאותן הכלכלית או את רווחת ילדיהן. אולם בישראל של המאה העשרים ואחת עיקר מאמצי הסבסוד של המדינה מנותבים להולדת ילדים, אך לא לגידולם, כך שהמדינה הפרו־נטיליסטית, הדוחפת נשים אל חיק האימהות, אינה נותנת דין־וחשבון לגבי התנאים המחוללים את עבודת האימהות כגורם־מפתח לאזרחותן המשנית בחברה.¹⁹⁶ על הֶסֶסר החריף בהסדרים מותאמים שיאפשרו לשלב משפחה ועבודה, הגורם לפגיעה במעמדן של נשים במרחב הציבורי ולקיפוח ילדיהן במרחב הביתי, ניתן ללמוד על־נקלה מנתוני מחקרים השוואתיים ומדוחות של ארגונים בין־לאומיים שונים. כך, מחקרים

עשר ילדים ונשואה לשתיין חסר מקצוע, וחרף "נכונותה להליכי אימוץ לגבי שניים מילדיה [ה]מהווה הודאה, שקשה לחיתה, בדבר כשלונה כאם". ראו שם, פס' 5 לפסק־הדין.
 195 בהקשר זה הצעתו של מאוטנר לאמץ בישראל ליברליזם פרפקציוניסטי של שגשוג, במקום הליברליזם של זכויות שליליות, מושכת את הלב. לפירוט מלא של הצעתו ראו מאוטנר, לעיל ה'ש' 14, בעמ' 65–69. לפמיניזם המזרחי צריך להיות עניין בקידום ליברליזם כזה, שכן הוא תובע מן המדינה לפעול ליצירת התנאים לשגשוג אישי וחברתי ולחיזוק ועיבוי של הזכויות החברתיות (ובכלל זה הבטחת שירותים בתחומי הבריאות, החינוך, הדיור, הרווחה, התעסוקה ועוד), כזה ש"יתמקד בנשים ובעניינים כשתי קבוצות מובהקות שהמשתייכים אליהן אינם מצליחים לממש בתקופת חייהם את הפוטנציאל האנושי הגלום בהם". ראו שם, בעמ' 67. על כך יש להוסיף – כזה שיתמקד במיוחד בעוני נשי, אשר במציאות הישראלית לובש פעמים רבות מדי פנים מזרחיים.
 196 בעיה זו ידועה ומוכרת, והכתיבה עליה רבה, אך צר המקום מכדי לפרטה כאן. ראו, למשל, אריאן רנן־ברזילי "הורים א/עובדים: רב־ממדיות והפמיניזם החברתי של מעמד הפועלות – תשתית תיאורטית לשילוב משפחה ועבודה בישראל" **עיוני משפט** לה 307, 323–326 (2012). הביקורת המחקרית מתמקדת, בין היתר, בכך שישראל, בניגוד למדינות רבות אחרות, אינה מחשיבה עלויות הקשורות לטיפול בילדים כהוצאות מוכרות לצורכי מס, ואף ערכה בשנים האחרונות קיצוץ נרחב בשיעור התמיכה הממשלתית בעלויות גידול הילדים, דבר שאילץ אימהות לעשות ויתורים כואבים בכל הקשור להשתתפותן בשוק העבודה. לדוגמה לכך בפסיקה ראו בג"ץ 5235/01 **טננבאום נ' המפקח הכללי, משטרת ישראל** (נבו 10.2.2002). עוד ראו Larissa Remennick, *Between Reproductive Citizenship and Consumerism: Attitudes Towards Assisted Reproductive Technologies Among Jewish and Arab Israeli Women*, in KIN, GENE, COMMUNITY 318 (Daphna Birenbaum-Carmeli & Yoram S. Carmeli eds., 2010).
 שנטל וסרשטיין **מקבלי גמלאות ילדים בשנת 2015** 9–11 (המוסד לביטוח לאומי, סקר תקופתי מס' 284, 2016). <https://bit.ly/36gbCev>

שהשוו את שיעורי התרומה של מדינות שונות לתמיכה בגידול ילדים מיקמו את ישראל בקצה התחתון של הספקטרום האירופי.¹⁹⁷ סוגיות אלו אומנם חוצות קטגוריות תוך-מגדריות, והן משותפות לכלל הנשים, אולם הן אקוטיות במיוחד לגבי אימהות חד-הוריות, אשר רובן משתייכות לקבוצות-זהות לא-הגמוניות.¹⁹⁸ מבעד לפריזמה הפמיניסטית-המזרחית, רק הסרת המחסומים הכלכליים והחברתיים הניצבים בדרכן של נשים למימוש אימהותן תהא צדק רבייתי אמיתי ללא הבדלי מעמד ומוצא. חשוב אפוא להמשיך את מלאכת הזיהוי של הגורמים המבניים והמשפטיים המחייבים נשים לבחור משפחה או עבודה, ולכונן במקומם הסדרים שיקדמו פרדיגמה חדשה של משפחה ועבודה.¹⁹⁹

כיוון מחקרי חשוב נוסף שיצא נשכר מהניתוח הרב-צירי של הפמיניזם המזרחי הוא המפגש של נשים מזרחיות עם מערכת הרפואה הרבייתית והחוקים המסדירים אותה ואת תהליכי הלידה בישראל. בעוד שהמחקר הפמיניסטי חשף כי הידע הרפואי מציב במרכז את הגבר ההטרסקסואלי הלבן ממעמד-הביניים כאב-טיפוס של "האדם הממוצע", וקרא לרפואה מגדרית המותאמת לנשים, הוא התעלם מהחשיבות של רפואה המבוססת על גזע ואתניות, חרף הצדקות מדעיות שסופקו לה כתבחין קבוצתי משמעותי בחקר מחלות ובהתאמת טיפולי הרפוי.²⁰⁰ כך, למיטב ידיעתי, לא נשמעה קריאה פמיניסטית לפיתוח רפואה אתנו-מגדרית המותאמת לצרכים של נשים מזרחיות ונשים פלסטיניות-ערביות, וממילא מצב הידע המחקרי עליהן במחקר הרפואי בכלל וברפואה הרבייתית בפרט אינו קיים כמעט. הפמיניזם השחור גילה כי ידע כזה עשוי להיות משמעותי ביותר; כתיבה ענפה מצאה כי נשים שחורות סובלות מבעיות פוריות בשיעור גבוה בהרבה בהשוואה לנשים לבנות, אך נעזרות הרבה פחות

197 גם בדיקה רחבה יותר של הטבות מכוונות-ילדים – בין שמדובר במס הכנסה, בקצבאות תלויות-הכנסה וכאלה שאינן תלויות-הכנסה, בשכר-דירה, בארנונה, בתשלומים לבתי-ספר, בעלויות בריאות ועוד – העלתה כי ישראל מספקת תמיכה ממשלתית פחותה בהשוואה לכל המדינות המתועשות שנכללו בהשוואתם המקיפה של החוקרים הבריטים ג'ונתן ברדשו ונעמי פינץ'. ראו Jonathan Bradshaw & Naomi Finch, *A Comparison of Child Benefit Packages in 22 Countries* (University of York, Research Report No. 174, 2002), <https://bit.ly/3qmarko>. אומנם מדובר בנתונים מתחילת שנות האלפיים, אולם דומה כי לא חל מאז שיפור משמעותי בנתונים. כך, למשל, עד היום חופשת הלידה הנהוגה בישראל נחשבת קצרה למדי בהשוואה לחופשות הלידה הנהוגות ברוב מדינות אירופה. ראו Daphna Birenbaum-Carmeli & Yoram S. Carmeli, *Introduction: Reproductive Technologies Among Jewish Israelites: Setting the Ground*, in KIN, GENE, COMMUNITY 1, 14 (Daphna Birenbaum-Carmeli & Yoram S. Carmeli eds., 2010).

198 SMADAR LAVIE, WRAPPED IN THE FLAG OF ISRAEL: MIZRAHI SINGLE MOTHERS AND BUREAUCRATIC TORTURE 7, 116 (rev. ed. 2014).

199 על הסדרים בעייתיים במשפט הישראלי שפוגעים ביכולת לשלב יחדיו הורות ועבודה, ועל פתרונות אפשריים לשילוב הרמוני ביניהן, שיאפשר חיי משפחה תקינים מבלי לפגוע במעמדן של נשים כעובדות, ראו, למשל, רנן-ברזילי, לעיל ה"ש 196.

200 ראו אומי לייסנר "רפואה מגדרית: האם היא טובה לנשים?" **המשפט** טז 481 (2011), אשר דנה בביקורת הפמיניסטית על המחקר הרפואי שהוביל בשנים האחרונות ל"רפואה מגדרית", ומביאה אסמכתאות לחשיבותה של העדה האתנית במתן טיפול רפואי מותאם. דוגמה למחקר כזה, המובא אצלה, הוא רות ג'לדטי "העדה כן חשובה – מחקר של המרפאה להפרעות תנועה בבילינסון מוצא הבדלים ניכרים בין חולי פרקינסון אשכנזים ותימנים" **רבין המגזין** 5, 20 (2009).

בטכנולוגיות פריזון מלאכותיות.²⁰¹ בהעדר ידע רפואי מחקרי על נשים ממיעוטים אתניים בישראל, ממילא אין תשתית חיונית שאפשר לגזור ממנה מסקנות נורמטיביות. כחלק מפערי הידע הללו ראויה לביקורת גם הביקורת הפמיניסטית על ההסדרה המשפטית של תהליכי הלידה בישראל. לדוגמה, מעיניהן של רוב החוקרות נעלם המימד המוגזע של הסדר נורמטיבי ניטרלי לכאורה, אשר ייחודי לישראל, המתנה את הזכאות למענק אשפוז ולמענק לידה בקיום הלידה בבית-החולים.²⁰² ראשית, החיוב ללדת בבית-חולים כתנאי לקבלת המענקים הפלה לרעה נשים מזרחיות ופלסטיניות-ערביות, שמגוריהן בפריפריה ואתגרי תחבורה הקשו עליהן את ההגעה לבית-החולים.²⁰³ שנית, בדיוני ועדת קנב, שקדמו לקביעת הסדר זה, עלה כי נשים מזרחיות ונשים פלסטיניות-ערביות מעדיפות ללדת בקרבת המשפחה הקרובה, וכי לידה בנוכחות רופאים זכרים הזרים להן כרוכה בבושה עמוקה.²⁰⁴ הגם שהוועדה המליצה לא להתנות את קבלת המענק באשפוז, דחה המחוקק המלצה זו. לפני ועדת הכנסת שדנה בהצעת החוק טען חבר הכנסת ד"ר בן ציון הראל כי "ישנן בעדות המזרח נשים שאינן מסכימות בשום אופן ללדת בבית-חולים",²⁰⁵ בין היתר בשל אמונות תפלות, וכי יש להנכין "לטיפול ופיקוח רפואי".²⁰⁶ אם כן, בפשטות, אחת מסיבות-העומק שביסודה של חובת האשפוז הייתה הצורך למשטר נשים מזרחיות. מעניין שגם אלה שהתנגדו לגישה המענישה כלפי נשים מזרחיות – "השכבות המפגרות" כדבריהם – עשו כן, בין היתר, בשל החשש שהמעשה של שלילת דמי הלידה "ידחה אותן עוד יותר מציבור בעל הישגים תרבותיים תקינים".²⁰⁷ למרות זאת, למעט מחקר אחד, הפמיניזם המשפטי לא גילה ככלל מודעות להשלכות האתנו-מעמדיות של החקיקה הנשית.²⁰⁸ כך גם אין כמעט מודעות לכך שהחוק מפלה בין נשים בהתבסס על מצבן הכלכלי, בהינתן האתניזציה של העוני בישראל: לנוכח המדיקליזציה הגבוהה של תהליכי הלידה בישראל החל מסתמן דפוס של בחירה בלידת בית

- 201 ממצאים אלו, בדבר ייצוג-היתר של נשים שחורות בקרב נשים הסובלות מבעיות פוריות, עומדים על מכונם אף לאחר נטרולם של משתנים חברתיים-כלכליים, מעמד אישי וגורמים נוספים העלולים להשפיע על פוריות האישה. ראו Melissa F. Wellons et al., *Racial Differences in Self-Reported Infertility and Risk Factors for Infertility in a Cohort of Black and White Women: The CARDIA Women's Study*, 90 FERTILITY & STERILITY 1640 (2008).
- 202 ס' 30 לחוק הביטוח הלאומי, התשי"ד-1953. ראו אומי לייסנר "תעשיית הלידה בישראל" המשפט יד 615, 625 (2010).
- 203 שם, בעמ' 625. נשים כאלה, שלא הספיקו להתאשפז בבית-החולים, אכן פנו לבית-המשפט בבקשה לקבלת מענק הלידה. ראו, למשל, דיון (אזורי י-ם) לב/0-59 שחאדה – המוסד לביטוח לאומי, פד"ע ד, א (1972); דיון (ארצי) לד/0-15 המוסד לביטוח לאומי – כושקגי, פד"ע ה 381 (1974).
- 204 ועדת קנב היא ועדה בין-משרדית, בראשות ד"ר יצחק קנב, שהייתה מופקדת על גיבוש הסדרים שונים כחלק מההחלטה לייסד שירותי ביטוח לאומי בישראל. ראו אומי לייסנר **פְּרִיַת נְשִׁים יוֹלְדוֹת – כלכלת הלידה בישראל** 25 (2018).
- 205 פרוטוקול ישיבה מס' 11/ב של ועדת המשנה של ועדת העבודה לחוק הביטוח הלאומי, הכנסת ה-2, 6 (19.2.1953).
- 206 ראו ד"כ התשי"ד 157, 160, 162.
- 207 שם, בעמ' 160 (חבר הכנסת יעקב ריפתיין).
- 208 לייסנר, במחקרה, מתייחסת אומנם לרובד האתני, אך היא עושה כן בשולי המחקר ובאופן חלקי בלבד. ראו, לדוגמה, לייסנר "תעשיית הלידה בישראל", לעיל ה"ש 202, בעמ' 637-638.

מתוכננת בסיוע מיילדת, אולם בחירה זו חסומה בפני נשים בנות המעמד הנמוך, שנאלצות להקריב את זכותן על גופן ואת אוטונומיית הרצון שלהן באשר למיקום הלידה ואפייה בתמורה לקבלת המענק הסטטוטורי.²⁰⁹

לבסוף, סוגיה משפטית חשובה שתצא נשכרת מתרומתו התיאורטית של הפמיניזם השחור ומשאלתה של "שאלת איזו אישה" היא האסדרה של טכנולוגיות פרויון מודרניות. שאלת ההסדרה החוקית של סוגיות כגון פונדקאות ותרומת ביציות היא מורכבת וסבוכה, וראויה לדיון מעמיק נפרד. במסגרת מצומצמת זו אסתפק בשרטוט אחת התרומות האפשריות של הפרספקטיבה הפמיניסטית השחורה לשיח החוקי על פונדקאות בישראל. הפמיניזם השחור מבקש להנכיח את העובדה שנשים אינן מקבלות החלטות במנותק מזהותן הלאומית, הגזעית, האתנית, המעמדית או המשפחתית,²¹⁰ ואת הסכנות שבשעתוק ובהעמקה של המדרג הפנים-מגדרי בין נשים על רקע אתנו-מעמדי.²¹¹ כשם שטיעונים בדבר בחירה חופשית, חירות אישית, זכותה של האישה על גופה וכלכלת שוק חופשית אינם מקובלים על זרמים מרכזיים בפמיניזם בהקשר של זנות או פורנוגרפיה,²¹² הפמיניזם השחור מציע לפקפק בתוקפם של הסדרים משפטיים המתאפיינים בפערי כוחות מוכּנים, שבמסגרתם נשים עניות ממייעוטים אתניים וגזעיים הן בדרך-כלל אלה ש"בוחרות" להשכיר את רחמן לטובת הורים לבנים מבוססים.²¹³ אכן, מחקרים מצאו באופן עקיב כי רובם המכריע של צרכני טכנולוגיות הרבייה בארצות-

- 209 שם, בעמ' 638, 643.
- FRANCE WINDDANCE TWINE, *OUTSOURCING THE WOMB: RACE, CLASS AND GESTATIONAL SURROGACY IN A GLOBAL MARKET* 13 (2nd ed. 2015).
- 211 למשל, אניטה אלן טוענת כי פונדקאות שחורה במאה העשרים ואחת היא הרחבה של המדרג המעמדי והגזעי ששלט בתקופת העבדות, ואינה אלא חלק מפרקטיקות של שעבוד ושליטה בחירות הרבייה של נשים שחורות: Anita L. Allen, *The Black Surrogate Mother*, 8 HARV. BLACKLETTER J. 17, 30 (1991).
- 212 להשוואה בין זנות לפונדקאות ראו כרמל שלו "הסדרים לנשיאת עוברים – מבט משפטי וערכי" **הריון מסוג אחר – עיון רב תחומי בהפריה חוץ-גופית** 210–207, 191 (שולמית אלמוג ואבינועם בן-זאב עורכים 1996); Jean M. Sera, *Surrogacy and Prostitution: A Comparative Analysis*, 5 AM. U. J. GENDER & L. 315, 319–320 (1997); ANDREA DWORKIN, *RIGHT-WING WOMEN* 181–188 (1983).
- 213 הפמיניזם השחור ביקר בחריפות את הפונדקאות במשך שנים רבות, בטענה כי מדובר בפרקטיקה רבייתית גזענית ודכאנית המאפשרת לגברים ונשים לבנים מהמעמד הבינוני לנצל נשים שחורות מהשכבות הנמוכות הסובלות ממצוקה כלכלית. ראו Allen, לעיל ה"ש 211; Sera, לעיל ה"ש 212 of *Surrogacy*, 8 BERKELEY WOMEN'S L.J. 29, 52 (1993); Khiara M. Bridges, *Windsor, Surrogacy, and Race*, 89 WASH. L. REV. 1125 (2014); Kelly Oliver, *Marxism and Surrogacy*, 4(3) HYPATIA 95, 97–98 (1989). חשש דומה לניצול של אוכלוסיות הלשות הובע גם בהודו (במיוחד לנוכח הניעות החברתית הנמוכה שנובעת משיטת ה"קאסטות"), שם תעשיית הפונדקאות המסחרית משגשגת ומובילה לניצול חריף של נשים עניות מאזורים כפריים, עד כדי כך שנפתחו שם "חוות לייצור ילדים" וניתן לבצע "הזמנה" של ילדים מרחוק, מבלי לפגוש את האם הפונדקאית. ראו Amrita Pande, *Commercial Surrogacy in India: Manufacturing a Perfect Mother-Worker*, 35 SIGNS 969, 974 (2010); Amana Fontanella-Khan, *India, the Rent-a-Womb Capital of the World*, SLATE (Aug. 22, 2010), <https://bit.ly/3N5Jl11>

הברית הם משפחות לבנות הטרוסקסואליות, וזאת אף ששיעורי אי-הפריון בקרב האוכלוסייה השחורה גבוהים יותר.²¹⁴

טיעונים מסוג זה, שהובילו להטלת איסור על הסדרי פונדקאות ברוב מדינות המערב,²¹⁵ לא קיבלו את המקום הראוי להם בדיון הישראלי הממסדי על פונדקאות. מעיון בהיסטוריה החקיקתית של חוק הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם ומעמד היילוד), התשנ"ו–1996, ניתן ללמוד כי המאבק החילוני-דתי על חקיקתו הסיט במידה רבה את הדיון מהחשש מפני פגיעה באם הנושאת וניצול נשים מוחלשות אל השאלה כיצד ניתן "להכשיר" את החוק מבחינה הלכתית.²¹⁶ אכן, בחינת הפרופיל המגדרי של נשים פונדקאיות בישראל על רקע תנאי הכשירות שהחוק קובע – אם לא-נשואה, בגיל צעיר יחסית, בת דתם של ההורים המיועדים – מציירת דיוקן טיפוסי של אם יהודייה חד-הורית המתגוררת בפריפריה הגיאוגרפית של ישראל, שהשכלתה נמוכה באופן משמעותי מזאת של ההורים המיועדים, ואשר כ-80% מן המקרים "בחרה" בהשכרת רחמה מסיבות של מצוקה כלכלית.²¹⁷ מאפייני זיהוי אלו של נשים יהודיות מוחלשות חופפים עדיין, לפחות במידת-מה, את הזהות של נשים מזרחיות בישראל של האלף השלישי.²¹⁸ החשש התוך-מגדרי מפני יצירת מעמדות נשיים על רקע אתנו-מעמדי, שבמסגרתו נשים מזרחיות ונשים מוחלשות אחרות יסומנו כ"של-פְּרָדיות" של נשים אשכנזיות,²¹⁹ צריך

Kimberly M. Mutcherson, *Transformative Reproduction*, 16 J. GENDER, RACE & JUST. 187, 214 (2013) 202.

לסקירת ההגבלות במדינות העולם ראו נופר ליפקין ואתי סממה "ממעשה הרואי למוצר-מדף: נורמטיביזציה וזחלת של פונדקאות בישראל" **משפט וממשל** טו 435, 448–453 (2013).

216 מיכאל קורניאלדי "לשאלת הפונדקאות בישראל – הערות אחדות בשולי חוק הסכמים לנשיאת עוברים, תשנ"ו–1996 ודו"ח ועדת אלוני" **המשפט** ג 63, 65–66 (1996). שר הבריאות סנה עמד בכמה הזדמנויות על הניסיון ליישב את החוק עם ההלכה, שבמסגרתו הוחלט ללכת בנתיב של עמדת המיעוט בוועדת אלוני לעניין זהות האם הנושאת, כדי למנוע "מלחמת דת" (פרוטוקול ישיבה מס' 395 של הכנסת ה-13, 10, 23 (11.12.1995)). כך, למשל, עיון בדיוני הכנסת במהלך הקריאות השנייה והשלישית של החוק מלמד כי טעמים דתיים הם שעמדו ביסוד קביעתם של תנאי הכשירות של פניות והעדר קרבת-משפחה לאם הנושאת, אף שמבחינה חברתית-אתית יש עדיפות לנשים נשואות (שילדו בעבר) ולנשים אשר בשל קרבתן המשפחתית לזוג יסכימו להתנדב, מה שיסיר את החשש מפני מסחור ההליך. ראו את דבריה של חברת הכנסת תמר גוז'נסקי מחד"ש, שציינה כי דווקא "הגישה ההומנית, הגישה השומרת על כבוד האדם ועל כבוד האשה ולא הופכת את האשה ל'רחם להשכיר', או ל'רחם למכירה לכל המרבה במחיר', הגישה הזאת התנגשה, כפי שהתברר לנו בדיונים, עם התפיסות הדתיות". ראו ד"כ 162, 4975 (התשנ"ו). ליפקין וסממה, לעיל ה"ש 215, בעמ' 456–457.

218 הדיכוי המזרחי שהמזרחים היו כפופים לו באופן היסטורי משליך כאמור גם על מציאות חייהן של נשים מזרחיות במאה העשרים ואחת כמעט בכל מדד אפשרי של רווחה, ובכלל זה חינוך, השכלה, בריאות, תעסוקה, דיור ונגישות של הון חומרי וחברתי. ראו את הדיון המקיף ומאיר-העניינים אצל מאוטנר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 33–39.

219 ספרה של אטווד **מעשה השפחה** זכה בתהודה רבה בעידן טראמפ ובעידן-הנגד של #MeToo, ובמועד כתיבת שורות אלו הסדרה המטלטלת ועטורת הפרסים המתבססת עליו – **סיפורה של שפחה** – נחשבת הסדרה המדוברת בעולם. שלפרד (במקור Offred), גיבורת הסיפור, מכונה כך על שם ה"בעלים" שלה, פרד וטרפורד (ומכאן of Fred, ובעברית "של פרד"), שהוא ממנהיגיה של רפובליקת גלעד, הנשלטת על-ידי גברים לבנים בעמדות כוח בחברה המחולקת למעמדות ומגדרים. משטר הפונדקאות בישראל מבוסס אומנם על יחסים חוזיים בהסכמה, אולם הוא מעלה

שיוביל להרהורים על הסדרים שונים של חוק הפונדקאות ואופני יישומו, וכן לתרום רבדים נוספים של מורכבות לדיון הציבורי בישראל באשר להרחבת מעגל הפונדקאות לקהלי-יעד אחרים.²²⁰

אך סוגיית הפונדקאות היא גם דוגמה פרדיגמטית לעושר התיאורטי ולרבגוניות של הפמיניזם המזרחי כבן-דמותו של הפמיניזם השחור וכמסגרת חשיבה רב-קולית. כך, ניתן לקדם טיעון נגדי שלפיו דווקא פמיניסטיות אשכנזיות, המשקיפות על פונדקאות מנקודת-מבט פריווילגית, עשויות להתנגד לה: בעוד השכרת הרחם הנשי אינה מיטיבה עימן – לנוכח התת-ייצוג שלהן ב"ענף התעסוקה" הרבייתי, המשרת בעיקר נשים מוחלשות ועניות²²¹ – פרקטיקה של שכירת הרחם הנשי פוגעת בהן, בהיותה שלוחה דכאנית של מודל "אימהות-החובה", הרואה את מהותן באימהותן. אך אם מבחינת הפמיניזם האשכנזי משטר מאפשר מתקף פרו-נטליזם, מבחינת הפמיניזם המזרחי משטר אוסרני מתקף פטרנליזם. לא זו בלבד ששליטה מדינתית במנגנוני הרבייה הנשיים היא ציר מרכזי של דיכוי נשי, ניתן לטעון כי משטר אוסרני פועל להפקעת בעלותן של נשים לא-הגמוניות על גופן וכופר בכשירותן לקבל החלטות רציונליות ומושכלות תוך חישוב מערכת הסיכויים והסיכונים הכרוכים בפונדקאות ובהשלכותיה.²²² חלף הניסיון הפטרוני לנכס את רחמן בשם הפמיניזם ולדבר במקומן,

את האסוציאציה **למעשה השפחה** בהינתן היחס המורכב והחשדני שעלינו לגלות – כפי שלימדנו הפמיניזם – כלפי מושגים כגון "הסכמה חופשית" או "אוטונומיית בחירה", בפרט לנוכח ההקשר החברתי, התרבותי והכלכלי שבמסגרתו הבחירה הנשית נעשית ועל רקע רכיבים דוקטרינריים אחרים של החוק. כך, למשל, כמו בגלעד, משטר הפונדקאות משרת גברים ואת ההמשכיות הגנטית שלהם. זאת, גם משום שנשים יחידניות, ללא גבר לצידן, לא היו זכאיות עד לאחרונה ליהנות משרות פונדקאות, וגם משום שהחוק קובע כי הגבר חייב לספק את הזרע כתנאי-בלעדיו-אין לפונדקאות. התרומה הגנטית של בת-זוגו, לעומת זאת, אינה נחשבת מהותית, וניתן לוותר עליה, ממש כשם שרעיות המפקדים בגלעד, העומדות בראש המדרג הנשי, אינן רלוונטיות לפרקטיקה הרבייתית. על הסדריו השונים של החוק ומגבלותיהם ראו AVISHALOM WESTREICH, ASSISTED REPRODUCTION IN ISRAEL: LAW, RELIGION AND CULTURE ch. 1 (2018).

מורכבותה של הדילמה נובעת, בין היתר, מכך שקהלי-יעד אלו הם אכן קהלי-יעד "אחרים", ולא רק נוספים, כלומר, כאלה המהווים הם עצמם מיעוטים או אוכלוסיות מוחלשות – למשל, נשים ללא בן-זוג וגברים הומואים (שעליהם לא חל החוק עד לאחרונה). על המלצתה של ועדת מור יוסף להנגיש את הפונדקאות לגברים הומואים, אך בתנאי שמדובר בפונדקאות אלטרואיסטית, שנותנת מענה משמעותי לחשש של ניצול נשים מזרחיות מוחלשות על-ידי גברים, ראו משרד הבריאות **המלצות הוועדה הציבורית לבחינת הסדרה חקיקתית של נושא הפריון וההולדה בישראל** (2012). <https://bit.ly/3trQavP>. לפני פרסום המאמר אף התקבל פסק-הדין המשלים בעניין בני-הזוג ארד-פנקס, שקבע כי יבוטלו ההגדרות "הורים מיועדים", "הורים מיועדים שהם בני זוג" ו"אם מיועדת יחידה", כך שיש לפרש את החוק כחל לא רק על "אם מיועדת יחידה", אלא גם על גברים יחידנים. ראו בג"ץ 781/15 ארד-פנקס נ' הוועדה לאישור הסכמים לנשיאת עוברים (נבו 11.7.2021).

אכן, במחקרן של ליפקין וסממה "רובן המוחלט" של האימהות הנושאות בחרו בפונדקאות ממניע כלכלי, ולא הייתה "ולו פונדקאית אחת שהגיעה לתהליך מתוך רוחה כלכלית". ליפקין וסממה, לעיל ה"ש 215, בעמ' 457.

לטיעונים ברוח זו ראו Richard A. Epstein, *Surrogacy: The Case for Full Contractual Enforcement*, 81 VA. L. REV. 2305, 2313 (1995); Judith Grant, *Intimate Work: The Regulation of Female Sexuality and Reproduction*, 1 S. CAL. REV. L. & WOMEN'S STUD.

פרספקטיבה פמיניסטית-מזרחית רואה בהתנסות הנשית עיגון אפיסטמולוגי לעיצוב ההסדר המשפטי, כזה הקשוב לקולן הבלתי-מתווך של האימהות הנושאות, אשר רובן ממשיגות פונדקאות כחוויה נשית מתגמלת ומעצימה.²²³ לפי גישה זו, על המשפט להיחלץ מסד הדימויים הדיכוטומי הכולא נשים בזהות של קורבנות מוחלשים, מצד אחד, או של סוכנות אוטונומיות ועצמאיות לחלוטין, מצד אחר, באשר שני הדימויים מכתבים עמדות-קצה משפטיות, ואינם מותירים מקום לאסדרה מורכבת יותר. עמדה חוקית המתנסחת מתוך פרספקטיבה פמיניסטית הרגישה להצטלבות הזהויות קוראת אפוא לפשר בין המודל האוסרני למודל המאפשר באמצעות מודל מפקח שאינו מגביל נשים אלא מגן עליהן במימוש בחירותיהן. משטר משפטי כזה יתבסס על אסדרה קפדנית ושכר הולם וראוי, אשר ישמשו מגן מפני ניצול, קיפוח וכפייה, וישרתו את האינטרסים של נשים נושאות.²²⁴ אלה הן, בתמצית, דוגמאות למחקר פמיניסטי-משפטי רב-צירי שבמרכזו "שאלת איזו אישה". סדר-יום מחקרי כזה מבקש לרתום את ארגז הכלים הפמיניסטי-המזרחי לניפוח

225, 234 (1992); Katherine B. Lieber, *Selling the Womb: Can the Feminist Critique of Surrogacy Be Answered?*, 68 IND. L.J. 205, 212 (1992). על הפטרנליזם הבורגני שחוק הפונדקאות נגוע בו ועל דחיקת האינטרס הכלכלי של נשים פונדקאיות לשוליים ראו מעין סודאי "פמיניזם משילוחי בישראל: פונדקאות כמקרה מבחן" *מעשי משפט* ט(2) 55 (2018). סודאי טוענת בהקשר זה כי על-אף החלק הפעיל שמילאו ארגוני הנשים בהליך חקיקתו של חוק הפונדקאות, ההתייחסות הדו-ערכית מצד הפמיניזם התרבותי ומצד הפמיניזם הרדיקלי הביאה לידי אי-התייחסות מספקת לאינטרסים של נשים פונדקאיות. טיעון זה מתקשר לתובנה המוצעת שלפיה דווקא עמדה פמיניסטית שתהיה רגישה להצטלבויות ולחוויות החיים הייחודיות של האימהות הנושאות תוכל לספק פתרון שידגיש במידה מספקת את האינטרסים שלהן. ראו שם, בעמ' 63.

223 אכן, ברחבי העולם נמצאו אימהות פונדקאיות מעטות מאוד שהתחרטו על ההליך, ורובן המכריע דיווחו על שביעות-רצון ממנו. כך, למשל, לורי אנדרוס מדווחת כי רק אחוז אחד מהאימהות הנושאות במחקרה התחרטו על כניסתן להליך: Lori B. Andrews, *Surrogate Motherhood: The Challenge for Feminists*, 16 J.L. MED. & ETHICS 72, 74 (1988). ראו גם Sera, לעיל ה"ש 212, בעמ' 325.

224 אינטרס חשוב בהקשר זה הוא הגנה על פונדקאיות ממערכת הסכמים שמפקיעה את שליטתן בגופן ומטילה מגבלות רבות על התנהגותן במהלך ההיריון. ניתן להוסיף ולטעון כי משטר מפקח כזה בישראל, שמגן על נשים ישראליות מוחלשות, גם יתרום לצמצום הפגיעה בנשים מוחלשות בעולם השלישי, שכיום משכירות את רחמן לאוכלוסיות פריוילגיות בעולם המערבי בתנאים של קיפוח, ניצול והשפלה. זהו אחד הטיעונים שהושמעו בעד הרחבת מעגל הזכאים להתקשרות בהסכם לנשיאת עופרים גם לזוגות הומואים, יחד עם החשש ממדרון חלקלק שבו "היום להומואים אסור להפוך לאבות, מחר יהיה אסור למרוקאים". ראו שרי מקובר-בליקוב "נושאות ונותנות" *ידיעות אחרונות – שבעה ימים* 42, 45 (3.8.2018). כמוכן, אין בטיעונים המובאים כאן ובגוף המאמר כדי למצות את מגוון הקולות של הפמיניזם המזרחי. כך, למשל, ניתן לטעון כי משטר אוסרני עלול לפגוע במיוחד בזכות להורות של נשים מזרחיות עקרות (ושל נשים מוחלשות אחרות), אשר מצד אחד חשות אולי מחויבות יותר לצינוי הפרו-נטליסטי ולתפקידי המגדר המסורתיים בשל העובדה שהדת והמסורת מהוות עדיין חלק מרכזי בזהות של רבות מהן, ומצד אחר מצבן הכלכלי עלול לחסום בפניהן את הגישה למסלול של פונדקאות-חור'ל ולדחוק אותן להפקיר את גופן לנסינות חוזרים ונשנים של טיפולי פוריות מייסרים. טיעון זה משכנע פחות בעיניי, ולו משום שהוא מנציח סטריאוטיפים מפלים כלפי נשים מזרחיות שמוטל על הפמיניזם לשרשם, ולא לבסס עליהם מדיניות משפטית.

העיוורון ההצטלבותי כלפי נשים מוחלשות ולחילוץ העקרונות המארגנים של מדיניות רבייה שמתנסחת לא מהמיקום הפריבילגי הצר של נשים לבנות ובורגניות, אלא מתוך הכרה במציאות החיים של נשים הכפופות לשוליות מרובה על רקע אתני ומעמדי, ולא רק מגדרי.

2. חסרות שם – על נפקדותן של נשים מזרחיות מהמחקר המזרחי-המשפטי

מניפת תמות המחקר שפורטו לעיל מהווה דוגמה קלסית להתעלמות הפמיניסטית מהקטגוריה האתנית הפנים-יהודית שביסודה של פרדיגמת עוורון-הצבעים. לעומתן, הדוגמאות שלהלן מכירות אומנם בחשיבותו של ניתוח אתני במשפט אך אינן גוררות עימן הכרה בנשים מזרחיות כקטגוריית-זהות נפרדת. בין מחקרים אלו ניתן למנות, למשל, מחקרים הבוחנים את ההגוונה האנושית במערכת המשפט הישראלית במובנה הרחב, ובכלל זה בפרופסיה המשפטית ובסגל האקדמי המשפטי.²²⁵ המחקר בתחום זה נוטה לנתח מאפיינים של מגדר, לאום, מוצא אתני ומעמד חברתי-כלכלי באופן צר וחד-צירי, המבליע מופעים של שוליות מצטלבת. בכך הוא תורם את חלקו להעלמת מיקומן של נשים מזרחיות במבנה הכוח החברתי, ולאשרור ושכפול של מנגנון ההדרה הכפול (ואף המשולש) שהן חוות הן כנשים והן כמזרחיות (ולעיתים אף כבנות המעמד הנמוך).

כך, למשל, מחקר שבחן דפוסי ריבוד ואי-שוויון בקרב עורכי-דין בישראל מצא כי "ישראל מחזיקה בשיא עולמי במספר עורכי הדין לנפש",²²⁶ וכי נשים "מהוות כיום כמחצית מהחברים במקצוע".²²⁷ אולם נתון חשוב זה נותר סומא ליחסי כוח פנים-נשיים, ומייצר מצג בעייתי שלפיו הפרופסיה המשפטית חפה מחסמים אתנו-מגדריים ומאפשרת הזדמנות שווה וניעות חברתית דומה לכלל הנשים. הוא הדין כאשר לממצא שלפיו עורכי-דין מזרחים מופלים לרעה בהזדמנויות הקידום וברמות השכר ותנאי העבודה ביחס לעורכי-דין אשכנזים – ממצא המחמיץ את ההפליה המשולבת של נשים מזרחיות הן כמיעוט אתני והן כמיעוט מגדרי. במילים אחרות, מחקר אמפירי המתייחס לנשים וגברים מזרחים באופן גורף, כאל קטגוריה הומוגנית ואחידה, מסתיר ומעלים את הפגיעות ההצטלבותיות של נשים מזרחיות ואת היות המקצוע המשפטי מרובד על בסיס אתנו-מגדרי.

225 עם זאת, יצוין כי עד היום טרם נחקר הייצוג האתני הפנים-יהודי במערכת השפיטה בישראל, בשל התנגדות חריפה מצד הגורמים המוסמכים. על כך ראו ביטון "מזרחים במשפט", לעיל ה"ש 2, בעמ' 496, ה"ש 158. מה שתורם להעצמת שקיפותן של נשים מזרחיות במערכת המשפט הוא הנתונים המרשימים הקיימים לגבי ייצוגן של נשים כקבוצה בכל ערכאות השיפוט בישראל (למעט בית-המשפט העליון): בבתי-המשפט המחוזיים מכהנים 108 שופטים ו-96 שופטות (47.05%); בבתי-המשפט השלום מכהנים 214 שופטים ו-249 שופטות (53.78%); בבית-הדין הארצי לעבודה מכהנים 4 שופטים ו-5 שופטות (55.5%); בבית-הדין האזוריים לעבודה מכהנים 24 שופטים ו-35 שופטות (59.32%); אולם בבית-המשפט העליון מכהנים 9 שופטים ו-4 שופטות (30.77%). ראו בג"ץ 6238/21 שדולת הנשים בישראל נ' הוועדה לבחירת שופטים (נבו) 7.10.2021. העדר המבט ההצטלבותי מאפשר לכסות על הדומיננטיות של נשים אשכנזיות ולהעלים את הייצוג החסר של נשים לא-הגמוניות.

226 נטע זיו, תמי קריכלי-כץ ואיסי רוזן-צבי "החלום ושברו – דפוסי אי-שוויון וריבוד בקרב בוגרי משפטים בישראל בפתח המאה העשרים ואחת" *מעשי משפט* ט 99, 100 (2017).

227 שם, בעמ' 116.

החשיבות של מחקר שרגיש למיקומים מצטלבים אף מועצמת לנוכח הממצאים של מדד הגיוון לשנת 2018, אשר כלל לראשונה פילוח פנים-מגדרי של נשים מקבוצות מיעוט בעשרים ענפי כלכלה מרכזיים במשק הפרטי הישראלי, ומצא כי הגיוון התעסוקתי של ערבים, של יוצאי אתיופיה ושל חרדים הוא ממוגדר. דהיינו, רוב הענפים המתאפיינים בייצוג גבוה של גברים מקבוצות מיעוט, כולל מקצוע המשפטים, מתאפיינים במקביל גם בהבדלים מגדריים פנים-קהילתיים משמעותיים בשיעור התעסוקה ובשכר בשוק העבודה (למשל, משכורתן של נשים מקבוצות מיעוט מהווה בין 48% ל-80% משכר אחיהן הגברים בתפקידים מקבילים). אכן, בהתבסס על דפוס מובהק זה, אחת מהמלצות-הליבה של הדוח היא פיתוח מדיניות גיוון מובחנת על בסיס מגדרי, אשר מתייחסת באופן נפרד לחסמים הניצבים בפני גברים ונשים מקבוצות מיעוט בכניסה לשוק התעסוקה ובהשתלבות בו.²²⁸ יש להניח, אפוא, שמדד הגיוון היה מעלה ממצאים דומים גם באשר ליחס בין נשים מזרחיות לגברים מזרחים. ברם, ממצאים מסוג זה נפקדים מן הדוח, עקב פרדיגמת עיוורון-הצבעים, אשר מייצרת שוויון מדומה בין מזרחים לאשכנזים ומכוננת את שקיפותה של קטגוריית המזרחים כחלק מקבוצת הרוב הישראלית.

ביקורת דומה תקפה גם באשר למחקר על ייצוגן של קבוצות מיעוט בקרב הסגל האקדמי-המשפטי. ספרות זו אומנם כללה בין מדדי המחקר גם פרמטרים של גיוון אתני פנים-יהודי, אולם לא השכילה לבדוק קטגוריות חוצות, ובכך החמיצה את צומתי ההצטלבות בין מגדר לבין קבוצות-השתייכות אחרות.²²⁹ כך, הממצא שלפיו נשים ומזרחים סובלים מתת-ייצוג באקדמיה המשפטית מחפה על השוליות המרובה של נשים מזרחיות בקרב שתי קבוצות מיעוט אלו, ומסווה את המציאות שבה הייצוג הנשי הקיים הוא כמעט כל-אשכנזי, והייצוג המזרחי הקיים הוא ברובו המוחלט גברי. הנתונים המתקבלים הם אפוא חלקיים בלבד, ואינם מאפשרים למפות באופן מהימן את (העדר) הגיוון באקדמיה המשפטית. רק הפעלה של כלי הניתוח הרב-ציריים של הפמיניזם המזרחי, המכילים מיקומים מצטלבים, תאפשר מבט-עומק על דפוסי אי-השוויון במקצוע עריכת-הדין ובקרב הסגל האקדמי-המשפטי, כזה שיוכל לספק לקובעי המדיניות מידע מלא ומהימן.

דוגמה נוספת למחקר שאומנם מגלה מודעות יוצאת-דופן לקטגוריה המזרחית אך מפגין עיוורון הצטלבותי כלפי נשים מזרחיות הוא האתר המשפטי המרכזי שבהקשרו נדונה ההפליה של מזרחים בישראל: הדרה בכניסה למקומות ציבוריים, ובמיוחד תופעת הסלקציה במועדונים. העוגן הסטטוטורי שמספק מענה להפליה כלפי מזרחים, הנשען על הציר הדמוגרפי של "ארץ מוצא" כדי להגדיר את הבסיס האסור להפליה, הוא חוק איסור הפליה במוצרים,

228 נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ואוניברסיטת תל-אביב **מדד הגיוון – ייצוג ושכר בשוק העבודה הפרטי 2018** 8–9 (2019).

229 ראו, למשל, יובל אלבשן "מרצים מאפקה, סטודנטים מאופקים – על העדר גיוון באקדמיה המשפטית בישראל" ליד ה"ש 16 (לא פורסם); יובל אלבשן "מזרחים זרים בפקולטה למשפטים – יומן מסע" בכרך זה. כן ראו טלי חרותי-סובר "גברים אשכנזים שלמדו בחו"ל: כך נראים המרצים למשפטים בישראל" *TheMarker* (14.12.2017) <https://bit.ly/3qp98RX>.

בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים.²³⁰ חקיקה זו נדונה בסדרה מרשימה של מחקרים,²³¹ ובכלל זה מפרספקטיבה מזרחית מיועדת שתיעדה את כלכלת הצבע של תופעת הסלקציה במועדונים ואת האופנים שבהם היא מאתגרת את גוני הכחול-לבן הכל-ישראליים לטובת מפת צבעים שנעה על הציר שבין שחור ללבן.²³² מחקרים אמפיריים ותיאורטיים אלו אף ניתחו את מקורות ההפליה כלפי המזרחים, וביקרו את הפסיקה הענפה בתחום, המסגירה תפיסה מהותנית של הזהות המזרחית ומייצרת מעגל שוטח של שכפול ואשור של הסטריאוטיפים המפלים והמשפילים כלפיהם.²³³ אולם חרף תרומתם החשובה, המחקרים אינם כוללים פריזמה פמיניסטית-מזרחית המשקפת רגישות אתגרתית לקשיים, לאתגרים ולהתנסויות של נשים מזרחיות. במקום עדשה מחקרית מכלילה המכילה גם את חוויית החיים שלהן, מאמרים אלו מייצרים ככלל מצג של תופעת ההפליה במועדונים כתופעה שנחזית כסימטרית מבחינה מגדרית ואשר נוכחת ותקפה לגבי קבוצת המזרחים בכללותה. במילים אחרות, שקיפותה של האישה המזרחית מגולמת בנטייה המחקרית למרכז את חוויית החיים של ה"ערס" ולהדיר את הניסיון המובחן של ה"פרחה", באופן היוצר גזרה שווה ביניהם. כך, ספרות המחקר שותקת באשר לשאלה אם החוויה של נשים מזרחיות דומה לזו של קבוצת המזרחים או לזו של קבוצת הנשים, אינה מנהירה אם הן מוכפפות למשטר של כלכלת הצבע או למשטר של כלכלת המין, ואינה מספקת ניתוח-עומק להבדלים בין חוויית ההדרה וההפליה השונות ולסיבות היסוד מאחוריהם.²³⁴

230 דוגמה נוספת היא התיקון משנת 1995 לחוק שוויון ההזדמנויות בעבודה, התשמ"ח-1988, שהוסיף איסור הפליה בגין "ארץ מוצא". ראו את דברי ההסבר להצעת חוק שוויון ההזדמנויות בעבודה (תיקון מס' 2), התשנ"ד-1994, ה"ח 559. כן ראו ס' 42 לחוק שירות התעסוקה, התשי"ט-1959.

231 ראו, למשל, משה כהן-אליה "החירות והשוויון בראי החוק לאיסור הפליה במוצרים ובשירותים" **עלי משפט** ג 15 (2003).

232 למחקרים לבר-משפטיים שעוסקים בתופעת הסלקציה במועדונים, הן מנקודת-המבט של הסלקטורים והן מנקודת-המבט של המודרים המזרחים, ראו, בהתאמה, Yotam Hotam & Avihu Shoshana, *Face Control: Everynight Selection and "The Other"*, 44 ETHNIC & RACIAL STUD. 946 (2021); Dana Amir & Avihu Shoshana, "My Body Spoke to Me": "Marginal" Organs, Metonymic Somatization, and the Pain of Social Selection, 48 J. THEORY SOC. BEHAV. 475 (2018).

233 ראו, למשל, את מחקרה החלוצי של ביטון "מזרחים במשפט", לעיל ה"ש 2, אשר מספק את הניתוח המקיף ביותר לתופעת ההפליה במועדונים ומראה כיצד הפסיקה יוצרת גזרה שווה בין מזרחיות לבין צבע עור ובכך מרדדת את הזהות המזרחית לכדי מודד שטוח וחד-ממדי של צפיפות הפיגמנטים בתאי העור. כן ראו את מאמרה של יופי תירוש "לא רואים עליך" – מלכוד העמימות של זהות מזרחית בפסיקה הפליה במועדונים" בכרך זה, המספק ניתוח מאלף של הקונוונציות הדיסקורסיביות בפסיקה שעוסקת בהפליה של מזרחים בכניסה למועדונים.

234 ביטון, למשל, מגלה מודעות לכך שכלל התביעות בקשר להפליה על רקע מוצא מזרחי בכניסה למועדונים הוגשו על-ידי גברים, אולם אינה מנתחת את רובדי המשמעות שמשוקעים בנתון יוצא-דופן זה, מעבר לציון בהערת-שוליים כי "אין כל התנגדות לאשר כניסתה של האישה הלא-לבנה למקום בילוי בשל התפיסות הגזעניות המוכרות, המציגות אותה כמי שמנייתה מוכרת ומותרת". ראו ביטון "מזרחים במשפט", לעיל ה"ש 2, בעמ' 488, ה"ש 125. ניצנים של מהלך הצטלבותי נטועים במאמרו של עידו קטרי, המנתח מופעים של הדרת גברים מזרחים ממועדוני-הלילה. לדידו, בכינונה של הקטגוריה הפיקטיבית "מזרחיות" נמזגות נורמות מגדריות. היסוד

כחלק מלקונה זו, טרם נותחו ואתגרו האופנים שבהם סטריאוטיפים עיקשים באשר למיניות המשוחררת של נשים מזרחיות – אשר מרוקנים אותן מ"קול שהכיר באפשרות של התנגדות"²³⁵ – מעצבים את תופעת הסלקציה במועדונים. הגזענות המינית המובחנת שהופנתה כלפי נשים מזרחיות בהיסטוריה הישראלית מקופלת, למשל, בביטוי היידי הידוע "פרענק איז א'חיה, פרענקינה איז א'מחייה" – ביטוי המנגיד בין הגבר המזרחי, המשול לחיה (שחורה), לבין האישה המזרחית, הנתפסת כמחיית נפש (וגוף).²³⁶ אכן, עיון בכמה פסקי-דין מעלה כי רכיב הזהות המגדרי מכריע את רכיב הזהות האתני, וחושף את הנחת ה'מיניות בין נשים מזרחיות לגברים מזרחים כהנחה פשטנית המשטיחה את ההבדלים המגדריים הפנימיים בתוך קטגוריית המזרחים.²³⁷ במילים אחרות, ההגזעה של נשים מזרחיות כחומות נסוגה מפני הסקסואליזציה שלהן כ"חמות", אשר מנטרלת את המנגנונים המדירים של פרקטיקת הסלקציה במועדונים. הספרות המזרחית-המשפטית מחמיצה אפוא את חשבו פועל התיוג המיני האתני המהותני שנוצק במפגש של האישה המזרחית עם התרבות הישראלית-האשכנזית, כזה המרדד אותה לכדי גוף נגיש ומחופצן ומפקיע ממנה את היכולת לסרב למין באופן אותנטי.²³⁸

האתני והיסוד המגדרי משתלבים יחדיו לציור דיוקנו האוריינטליסטי של הגבר המזרחי כמשולל רסן, אלים ובהמי, ואילו האישה המזרחית נתפסת כשריד של העולם הפטריארכלי – כנועה והיפר-סקסואלית. לנוכח זאת, בספרת המועדונים האישה המזרחית זוכה ביתרון, שכן אפיונה הסטריאוטיפי עולה בקנה אחד עם הדימוי המיני על-אודות נשים ותפקידן במרחב זה. מאמר זה צועד צעד חשוב בכיוון ההמשגה של הפמיניזם המזרחי, אולם מרכז-הכובד נותר הפליית הגברים, בעוד ניתוח מציאות חיהן של נשים נותר גם כן בשולי הדין בלבד. Ido Katri, *The Banishment of Isaac: Racial Signifiers of Gender Performance*, 68 U. TORONTO L.J. 118 (2018).

235 יונית נעמן "ידוע שהתימיניות חמות במיטה": על הקשר בין צפיפות הפיגמנט לשם התואר פרחח" **תיאוריה וביקורת** 28, 185, 190 (2006). על המיניות של הפרחה ראו גם שולמית אלמוג וקארין כרמית יפת "מיניות, מגדר ומשפט – חלק ב: לקראת המשגה חדשה של מיניות נשית במשפט הישראלי" **משפטים** מה 653, 663 (2016).

236 משה בהר "מאה לפלורה ספורטו: סיפור לא ידוע של נחמה פוחצ'בסקי ואפשרותה של ברית פמיניסטית-מזרחית" **פעמים – רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח** 139–140, 9, 25 ה"ש 29 (התשע"ד). כן ראו אלה שוחט "מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה היהודים" **זיכרונות אסורים – לקראת מחשבה רבת-רבותית** 140, 146–147 (2001); ELLA SHOHAT, *ON THE ARAB-JEW, PALESTINE, AND OTHER DISPLACEMENTS* 85 (2017).

237 נראה כי הניסיון של נשים מזרחיות אכן נברל מזה של גברים מזרחים. זו המסקנה המתבקשת מהעדר תובעת נשית בפסקי-הדין שפורסמו על הפליה במועדונים, וכך אף עולה מפסקי-דין שבהם גבר ואישה מזרחים ביקשו להיכנס למועדון בצוותא אולם הגבר לא צלח את הסלקציה בכניסה למועדון ואילו בת-זוגו המזרחית הורשתה להיכנס באין מפריע. ראו, למשל, עניין **צדוק**, לעיל ה"ש 80. כן ראו ת"א (שלום חי) 12482/04 **מזרחי נ' קיבוץ רמות מנשה** (נבו 4.7.2006); ע"א (מחוזי חי) 3724/06 **קיבוץ רמות מנשה נ' מזרחי** (נבו 7.1.2008).

238 רחלי סעיד "המזרחית הלוהטת והאשכנזיה הקרה: כשהשאיפה למורכבות הופכת לחיפצון" **שיחה מקומית** (26.1.2020). <https://bit.ly/36dcoc9>. כן ראו דהאן-כלב "פמיניזם מזרחי", לעיל ה"ש 32, בעמ' 151.

לבסוף, אתר משפטי נוסף המעורר ביקורת דומה הוא הפליה של תלמידות מזרחיות בחינוך החרדי – תופעה שבאה לידי ביטוי מהדהד במיוחד בפרשת **עמנואל** הנודעת.²³⁹ מחקרים רבים עסקו בנייתוח פסק-הדין וסדרת ההחלטות שהתקבלו בעקבותיו,²⁴⁰ אולם הדיון האקדמי הנרחב, שהאיר את ההיבטים האתניים (והדתיים) של ההפליה במערכת החינוך החרדית, הצליל ברכוזמן את ההיבטים המגדריים המובהקים של הפרשה. כך, למשל, אחת התמות המרכזיות בספרות המשפטית עסקה בפרשת **עמנואל** כמקבילה הישראלית של פסק-דין *Brown* האמריקאי,²⁴¹ וניתחה את קווי השוני והדמיון ביניהם. אולם יצירת ההקבלה ונקודות ההשקה בין פסקי-הדין תרמה להשטחת תופעת ההדרה בחינוך החרדי ולרידודה לכדי בעיה אתנית טהורה. זווית פמיניסטית-מזרחית, לעומת זאת, מציעה עדשה מורכבת יותר לבחינה ביקורתית של הפרשה כאתר של הפליה אתנית ומגדרית בו-זמנית אשר תקפה ונוכחת בעיקר במקרה של בנות, ולא של בנים, ומיתרגמת להפרדה הרמטית ומוחלטת בין תלמידות ספרדיות לתלמידות אשכנזיות.²⁴² ההחמזה של הפגיעות ההצטלבותיות המיוחדת של נשים מזרחיות-חרדיות, הסובלות משוליות משולשת על רקע מגדרי, אתני ודתי, גרמה לכך שטרם פורקו תפיסות-העומק מאחורי ההפליה האתנו-מגדרית המשולבת של ההפרדה בחינוך. בין היתר, הספרות המשפטית חפה מדיון ביקורתי משמעותי המפענח את המנגנונים הממוגדרים של הגזעה ואוריינטליזציה שפעלו בפרשת **עמנואל** במהלך כפול המדיר בנות מזרחיות וממשרט את אימותיהן. כפי שעולה מפרשה זו וממקרים אחרים, בית-הספר הציב גבולות פיזיים וסמליים קשיחים בין תלמידות מזרחיות לאשכנזיות, מתוך תפיסה רדוקטיבית של האימהות המזרחיות כאובייקטים של מיניות בעייתית ומסוכנת שמשחיתה את בנותיהן ואשר סופה שתוציא בנות אשכנזיות מהוגנות לתרבות רעה.²⁴³ תפיסה זו, המסמנת את הבנות המזרחיות כגוף גשמי סוטה ומידבק שעלול לקלקל את רוחניותן של הבנות האשכנזיות, היא המנהירה את כללי הריחוק החברתי הקיצוניים שאכף בית-הספר, שכללו חצייה של מבנה בית-הספר באמצעות הקמת מחיצות, קביעת כניסות נפרדות, פיצול החצר לשתיים באמצעות גדר-הפרדה, קביעת שעות לימודים שונות כדי לסכל אפשרות למפגש ישיר ביניהן, וכל זאת בלוויית איסור התרועעות בין-אתנית והנהגת תלבושות אחידות שונות כדי לסמן את מובחנותה הפיזית של קבוצת ה"ספרדג'יקיות". על עוצמתה של החרדה החרדית מפני הגוף הנשי-המזרחי-המוגזע ניתן

239 ראו בג"ץ 1067/08 **עמותת "נוער כהלכה" נ' משרד החינוך**, פ"ד סג(2) 398 (2009) (להלן: פרשת **עמנואל**).

240 ראו, למשל, כרך 15 של כתב-העת **תרבות דמוקרטית** (2013), המוקדש כולו לניתוח פרשת **עמנואל**.

241 עניין *Brown*, לעיל ה"ש 7.

242 הנרייט דהאן קלב ואחיקם פרבר צוראל "עקדת הילדה: פעולת הסירוב הפוליטי ומשמעותיה בפרשת **עמנואל**" **תרבות דמוקרטית** 15, 61, 77 (2013) ("בעיה דומה לא קיימת בקרב בנים, כלומר, ילדי מזרחים אינם ממודרים כמו הילדות, לא בבית הספר היסודי ולא בבית הספר התיכון, ולא בשיבות הקטנות או הגבוהות").

243 שם, בעמ' 77 ו-80. השוו מרדכי בס דוח **בודק יחיד – טענות בדבר הפעלת שני בתי ספר תחת סמל אחד ובדבר אפליה על רקע עדתי נגד הלומדות בו** (2008).

ללמוד מן המהלך החריג שנקטו ההורים האשכנזים, אשר העדיפו לבזות את פסק-דינו של בית- המשפט העליון ולהישלח למאסר ובלבד שלא תבוטל ההפרדה.²⁴⁴ לטענתי, דיון פמיניסטי-מזרחי מיודע היה מסייע להציף את הרובד המגדרי הסמוי בפרשת **עמנואל** ולאתגר את הסטריאוטיפים המינניים שמכוחם הנשיות ה"ספרדית" משמשת פרוקסי להתנהגות נשית לא-צנועה ולפריצה של קוד ההתנהגות המיני הנתבע מהאישה החרדית הכשרה. חילוץ הרובד המגדרי הסמוי לצד הרובד האתני הגלוי בפרשת **עמנואל** היה חושף אפוא סיפור מורכב יותר של ההפרדה האתנו-דתית ככוללת גם פרקטיקה של ממשול מגדרי הממקמת את הנשיות המזרחית בתחתית המדרג הריבוני החרדי. סיכומו של דבר, ביקורת פמיניסטית-מזרחית על המשפט מבקשת לשקלל את המשתנה המגדרי אל תוך המשוואה האתנית-המשפטית ולהאיר את המיקום החברתי המובחן של נשים מזרחיות בתווך שבין נשים אשכנזיות לגברים מזרחים.

ד. אפילוג

קיימים לא מעט מחקרים על זכויות נשים בישראל, אך מעטים הם המחקרים על נשים ממייעוטים שונים – נשים אשר קולן, חוויותיהן וסיפור חייהן אינם זוכים כמעט בנראות ובהמשגה בכתיבה המשפטית. לטענתי, העיוורון ההצטלבותי הבנוי אל תוך המשפט הישראלי גורם להחמצת הדרכים שבהן מערכות מצטלבות של דיכוי מאורגנות ופועלות למשמוע חייהן של נשים הכפופות להן, ומותיר בעלטה מציאות שבה הפליית נשים מזרחיות מתקיימת בפער שבין הרטרוריקה לפרקטיקה. אכן, מבחינתו של הפמיניזם המשפטי, הקיום הנשי הישראלי הוא במידה רבה בינרי: נשים מדומיינות כיהודיות או כערביות, ואין כמעט הכרה בנשים שהן יהודיות-ערביות. מאמר זה ביקש לנפץ את פרדיגמת עוורון-הצבעים ולהטמיע אל תוך המשפט הבנה מורכבת יותר של המונח "אישה" ושל פערי כוח תוך-מגדריים בין נשים המשתייכות לקבוצות-זהות שונות ומתנגשות. בניסוח אחר, אם הגל השני של הפמיניזם, שפרץ בספרה המכונן של בטי פרידן, עוסק ב"בעיה שאין לה שם"²⁴⁵, הגל השלישי של הפמיניזם בישראל צריך לעסוק בבעיה של נשים שאין להן שם – נשים שאינן מוכרות למשפט כקטגוריה פוליטית עצמאית של קבוצה מופלית.

על רקע זה הציג המאמר את הקול הדיסידנטי של הפמיניזם המזרחי במשפט הישראלי. המתודולוגיה הפמיניסטית-המזרחית, שבמרכזה "שאלת איזו אישה", מאתגרת את החשיבה ההגמונית ומאפשרת לזהות את הזהות הממוקפת של נשים ואת ההצטלבויות של מיקומי-שוליים בחייהן. כך, בעוד הפמיניזם המשפטי ממוקד לרוב בביקורת הסדרים המעוגנים בנסיון החיים של נשים הגמוניות והומוגניות, "כליה של הגברת" פועלים לקידום האינטרסים והצרכים של קשת רחבה של נשים הסובלות מדיכוי רב-צירי, ומאפשרים לקרוא תיגר על מופעים של "לובן" ואוריינטליזם במחקר המשפטי.

244 בג"ץ 1067/08 עמותת "נוער כהלכה" נ' משרד החינוך (נבו 17.5.2010); בג"ץ 1067/08 עמותת "נוער כהלכה" נ' משרד החינוך (נבו 15.6.2010).

245 BETTY FRIEDAN, THE FEMININE MYSTIQUE (1963).

לבסוף, המאמר מיפה כמה סוגיות-יסוד שניתן לבחון דרכן את הממשק שבין מזרחיות, מגדר ומשפט, ואת אופני ניהולה וניתוחה של הזוהות האתנו-מגדרית במשפט הישראלי ובמחקר המשפטי. השרטוט של התיאוריה לצד הדוקטרינה, של מגבלות המחקר הקיים לעומת האפשרויות של מחקר ביקורתי עתידי המפנים אל תוכו את משקפי התלת-מימד של הפמיניזם המזרחי, חושף פרספקטיבה רב-קולית שמשיאה תרומה ייחודית הן ללימודי המשפט, הן לתיאוריה הפמיניסטית והן למאבק החברתי לשוויון מגדרי של נשים מוחלשות. הגיעה השעה שלפמיניסטית המזרחית יהיה אפוא קול משלה – גם במשפט הישראלי.